

ÓSZÖVETSÉG (ideiglenes jegyzet 2009)

KINYILATKOZTATÁS ÉS SUGALMAZOTTÁG

A kereszténység meggyőződése szerint a Biblia isteni eredetű írás. Hogy helyesen értsük, néhány alapelvet fontos leszögeznünk. MÓCSY IMRE szerint három dolog kell ahhoz, hogy jól értsük a Szentírást: jó kapcsolatban kell lennünk a Szentlélekkel, aki sugalmazta; jó kapcsolatban kell lennünk a szent szerzővel, aki leírta; és végül jó kapcsolatban kell lennünk az Egyházzal, amely számunkra megőrizte.

I. Jó kapcsolatban lenni az Isteni Szerzővel.

A kereszténység alapmeggyőződése, hogy Isten nemcsak megalkotta ezt a gyönyörű világot, hanem szereti is a teremtményét, kapcsolatba lép vele. Ezt az isteni közeledést nevezzük kinyilatkoztatásnak. Isten nem elvont igazságokat nyilatkoztat ki. A Szentírás végtelenül egyszerű mondatokkal van tele, ahhoz hasonlókkal, amilyeneket egy anya mond a gyermekének: „Ne félj, én veled vagyok... Ha tengereken kelsz át, veled leszek, és a folyók nem borítanak el...” (Iz 43,2.5). A kinyilatkoztatás nem pusztán ismeret-közlés, hanem ön-közlés (K. RAHNER kifejezése). Isten saját magát adja a kinyilatkoztatás szavain és tettein keresztül.

Az üdvtörténet nagy alakjai ezt élték át. A végtelen Isten lépett be az ő véges életükbe. Ábrahám ezért hagyott boldogan mindent. Erről a felforgató élményről ír Ámosz: „Ordít az oroszlán, ki ne rettegne? Szól az Úr, ki ne prófétálna?” (Ám 3,8). A szent szerzők ezt a tüzet, isteni jelenléte akarták beleírni, írták bele a műveikbe. A Szentírást csak az érti, akit ez az isteni jelenléte megérint. Aki hagyja, hogy a betűben, a betű mögött rejtőző Lélek megszólítsa. A Szentírás nem kényelmes dokumentum. A Bibliát megérteni nem intellektuális, hanem egzisztenciális folyamat. Csak az élettel érthetem meg.¹ Csak akkor értettem meg, ha bennem is folytatódik az esemény, amiből a szent szöveg keletkezett.²

II. Jó kapcsolatban lenni az emberi szerzővel.

Isten emberekhez, embereken keresztül szól. A szent író nem pusztán eszköz (toll, szócső) Isten kezében. Isten tiszteli az ember szabadságát, önállóságát. A kegyelem nem megszünteti, hanem fölemeli a természetet. Az ember nem eszköz Isten kezében, hanem társa Istennek. Ezért a szentírók valódi szerzői saját műveiknek. A saját lényükön (világképükön, érzésvilágukon, vallási meggyőződéseiken) szűrődik át az üzenet. Ahhoz, hogy értsük a Bibliát, ismernünk kell a 2000-4000 évvel ezelőtti keleti embereket, az egyes bibliai szerzők kultúráját, vallási nézeteit, történelmét. A Szentírás Isten történelemben való megjelenésének egyik eredménye, ezért a magyarázata megköveteli a történeti módszert. A történeti módszer mint dokumentumot vizsgálja a Szentírást, és a véges emberi szerző által szándékolt jelentést (*intentio auctoris*) keresi. Ez a módszer elengedhetetlen a Biblia magyarázatánál.³

¹ R. Bultmann ezt az igazságot hangsúlyozza túl, torzítja el, amikor pl. azt állítja: kideríthetetlen, de nem is lényeges az, hogy vajon Jézus valóban feltámadt-e; ha bennem feltámad, akkor az evangélium igaz.

² SZENT ATANÁZ írja Remete Szent Antal életrajzában, hogy a fiatal Antal, akinek minden idejét a hamar elhunyt szüleitől rámaradt birtok ügyeinek intézése kötötte le, egyik vasárnap ezt hallja a templomban: „Add el mindenedet, és kincsed lesz a mennyben” (Mk 10,21). Antal úgy érezte, hogy azok a szavak ott neki szólnak. Azonnal, még a mise közben kimegy és elkezd eladni, szétosztani mindenét. Később egészen messze vonul el a sivatag egy kis oázisához, és húsz éven át teljes magányban él. Azután egy rövid időre visszatér szülővárosába. Ámulva látják, hallgatják őt az emberek. Nem úgy beszél Istenről, mint sokan, akik könyvekből olvastak róla. Őbelőle sugárzott az élő Isten ereje. Sokan a régi barátai közül követik őt a sivatagba. Antal akkor értette meg, hogy mit jelent mindent elhagyni, amikor mindenét elhagyta, és a sivatagban értette meg, hogy mi az a kincs, amit Jézus ígér.

³ *L'Interprétation de la Bible dans l'Église* (Roma 1993). A Pápai Biblikus Bizottság dokumentumát a magyar fordítás címevel és oldalszámaival fogom idézni: *Szentírásmagyarázat az Egyházban* (ford.: Székely István; Budapest 1998) 93.

A Szentírás emberi szerzőjének komolyan vétele azzal is szembesít, hogy a Biblia hordozza az emberi szerzők (intellektuális, erkölcsi, vallási) korlátait. Gyarló emberi szavakkal utal a kimondhatatlanra. Isten lassanként nevelte az embert, mint apa a gyermekét (ARANYSZÁJÚ SZENT JÁNOS). A kinyilatkoztatás fejlődött, és a teljességet Krisztusban érte el, akiben az Ige testté lett. Ő az üdvtörténet végpontja és beteljesedése. Benne nyeri el minden más az igazi értelmét és helyét. Benne világosodik meg az, ami addig homályos volt. A Szentírás magyarázatának legfőbb kritériuma ezért Krisztus. Az egyes részletek (különösen is az Ószövetségben) annyiban Isten üzenetei, amennyiben Krisztusra mutatnak. Krisztus fényében értjük csak helyesen a Szentírást.

A Szentírás tehát a végtelen Titok véges szavakban való kifejezése. A töredékes szó nem mondhatja ki a Teljességet, csak utal Rá. Ezt hangsúlyozza a Szentírás allegorikus értelmezése Alexandria és Antiókhia vitája az isteni ill. az emberi elem túlhangsúlyozása körül forog.

Az emberi szerző korlátait hagyja figyelmen kívül a fundamentalista bibliaértelmezés, amely a véges gyarló kifejezést azonosítja az isteni üzenettel, így a szöveget bálványozza. A katolikus Egyház elutasítja ezt a szemléletet.⁴

Az emberi szerzők által szándékolt véges üzenet - amelyet a történetkritikai módszer kutat - nem meríti ki a szent szöveg tartalmát, a szöveg túlmutat ezen (*sensus plenior*). Ezért a történetkritikai módszer, bár nélkülözhetetlen, önmagában elégtelen eszköz a Szentírás helyes megértéséhez.⁵

III. Jó kapcsolatban lenni az Egyházzal.

Valamit meg-érteni (vö. olasz *con-prendere*) annyit jelent, mint az eddigi ismereteink közé beilleszteni, helyére (kontextusba) tenni. Semmit sem ért meg az ember légüres térben. A Szentírás sem önmagában álló valóság. Isten nem egy könyvet adott az embernek, hanem mindenekelőtt embereket érintett meg, üdvtörténetet írt bele a történelembe, Egyházat hozott létre. A leírt könyvek ennek a tágabb valóságnak részei. A Szentírás az Egyházból születik. Ugyanaz a Lélek sugallja, aki az Egyházat is létrehozta és élteni. Ezért a Szentírás konzseniális kontextusa az Egyház. Az Egyházban nyeri el igazi értelmét. Az Egyház a hozzá méltó, neki megfelelő közeg, ahol a maga teljességében megszólal.

A leírt szó és a hagyomány (vagyis az élő Egyház) egyetlen valóság részei, ezért a *regula fidei* (az Egyház hite; Szent IRÉNEUSZ legfőbb szentírásmagyarázati elve) a Szentírásmagyarázat belső elve, nem valami Bibliára erőltetett külső kritérium.

LUTHER Márton kísérlete, amellyel a Bibliát ki akarta szakítani az Egyházból (a *sola scriptura* elv a *sine ecclesia*-t célozza), a katolikus felfogás szerint abszurd kísérlet. A Szentírás nem értelmezhető önmagában. Maga Luther is használ kimondott vagy kimondatlan magyarázati elveket, amelyek alapján néha még a bibliai szövegek felett is ítélezik (lásd később).

Másrésről azonban a Szentírás a Szenthagyománynak kitüntetett, minőségileg egészen egyedülálló része. A *Dei Verbum* dogmatikus konstitúció hangsúlyozza, hogy „a tanítóhivatal nincs fölötte az Isten szavának, hanem szolgál neki... hallgatja, szentül őrzi, hűségesen kifejti” (DV 10). A protestáns egyházak joggal hangsúlyozták tehát a Szentírás önálló tekintélyét és a hagyományokkal szembeni esetleges kritikai szerepét.

A Szentírás és a Szenthagyomány azért sem azonosítható, mert közöttük történelmi távolság van. A kinyilatkoztatás történetisége magában foglalja, hogy a hagyomány, az Egyház hite fejlődik. „Az Egyház a

⁴ Szentírásmagyarázat az Egyházban, 41-44.

⁵ Biliamagyarázat az Egyházban, 16.

századok folyamán az isteni igazság teljessége felé tart” (DV 8). Különbség van tehát az biblikus teológia és az Egyház jelenlegi hite között. Ugyanazt a Titkot egyre mélyebben érti meg az Egyház. Ennek a történeti fejlődésnek az elismerése tette lehetővé a biblikus teológia tudományágának megszületését, a dogmatikától való függetlenedését. Ennek a ténynek első világos megfogalmazója *Gabler* volt (székfoglaló beszéd 1787-ben Altdorfban). A Biblia és a későbbi hagyomány mégis szerves egységet alkot, és az Írás teljes értelmét a belőle kinőtt hagyomány segít megérteni. Ezt az összefüggést vizsgálja a hatástörténeti módszer (*Wirkungsgeschichte*).

AZ ÓSZÖVETSÉGI KÁNON TÖRTÉNETE

A kánon szó eredete és jelentése

A kánon semita eredetű szó, a jelentése nád.⁶ Később jelent mérővesszőt szinonimát, még később pedig mértéket, normát. Ebben az értelemben használták alexandriai grammatikusok a görög $\kappa\alpha\lambda\omicron\mu\omicron\sigma$ szót a klasszikus művek jegyzékének megjelölésére, amelyek alapján a tiszta, helyes görög nyelv és stílus elsajátítható. *Plinius* a klasszikus szobrászat kánonjának nevezi *Polyklitos* lándzsavetőt ábrázoló szobrát (*Hist. nat.* 34,8,55).

A kereszténység a görög $\kappa\alpha\lambda\omicron\mu\omicron\sigma$ szót eleinte a hit szabálya, ill. a hagyomány megnevezésére használja (pl. Római Szent Kelemen). A Níceai zsinat az adott területi egyházhhoz tartozó klerikusok listáját nevezi kánonnak. A 341-es Antiókhiai szinódus határozatait is kánonoknak hívták (ettől kezdve azután más zsinati határozatokat is).

Bibliai könyvek jegyzékének megjelölésére elsőként a Laodiceai zsinat (Kr. u. 363) használta a kánon szót. A zsinat előírta, hogy csak kánoni könyveket szabad a liturgián felolvasni. Nem sokkal később azután Szent Atanáz 367-es híres húsvéti levelében (*Ep. fest.* 39) találkozunk a kánon szóval, ahol már egy könyvfelsorolást is találunk, vagyis a szent könyvek jegyzéke mai értelemben fordul elő a kánon szó. Ez egyébként az első olyan szövegünk, amely a teljes újszövetségi kánont tartalmazza, az Ószövetség esetében azonban csak 22 könyvet tekint kánoninak.

A jelenlegi katolikus, protestáns, ortodox és zsidó ószövetségi kánon

A KATOLIKUS egyház kánonja alapvetően a Septuaginta-t követi. Három nagy egysége a történeti, a bölcsességi és a prófétai könyvek, összesen 46 könyv.

Történeti könyvek:

Pentateuchus (Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium)
Józsue, Bírák, Rut, 1-2 Sámuel, 1-2 Királyok
1-2 Krónikák, Ezdrás, Nehemiás, Tóbiás, Judit, Eszter, 1-2 Makkabeusok

Bölcsességi könyvek:

Jób, Zsoltárok, Példabeszédek, Prédikátor, Énekek Éneke, Bölcsesség, Sirák fia

Próféták:

Izajás, Jeremiás, Siralmak, Bárak, Ezekiel, Dániel
Ozeás, Joel, Ámosz, Abdiás, Jónás, Mikeás, Náhúm, Habakuk, Szofoniás, Aggeus, Zakariás, Malakiás

A PROTESTÁNS egyházak ószövetségi kánonja a katolikus kánonból 7 könyvet elhagy: Tóbiás, Judit, 1-2 Makkabeusok, Sirák fia, Bölcsesség, Bárak. Ezeket a könyveket a katolikus szóhasználatban deuterokanonikusoknak, a protestáns szóhasználat szerint apokrifeknek nevezik. A katolikusok által apokrifeknek nevezett írásokat (pl. Hének könyve, Ezdrás 4. könyve) a protestánsok pszeudepigrafáknak hívják. A protestáns

⁶ Ebből származik azután a latin *canna* és az angol *cane*, ill. *cannon* szó is.

kánon ezenkívül elhagyja az Eszter és Dániel könyv azon részeit, amelyek csak a görög (és latin) fordításban szerepelnek, a héber szövegben nem. A protestáns egyházak ószövetségi kánonja 39 könyvet tartalmaz.

Az ORTODOX egyházak ószövetségi kánonját meghatározni kissé nehezebb feladat, ugyanis nincsenek tanítóhivatali megnyilatkozások, melyek a kérdést egyértelműen tisztáznák. A görög és a szláv ortodox egyházak általában kánoninak tartják a katolikus kánon könyvein túl Ezdrás 2. és 3.,⁷ valamint a Makkabeusok 3. könyvét is. Az etióp egyház kánonnak tekinti a Jubileumok, Hének 1., Ezdrás 4. és Josippon könyveit is.

A ZSIDÓ vallás bibliai kánonja három részből áll: Tóra, próféták és egyéb íráások. A *Tóra* Mózes öt könyvét tartalmazza, melyek zsidó elnevezése az egyes könyvek kezdőszavaiból származik.⁸ A *próféták* könyveit korábbi és később prófétákra osztják fel.⁹ A *korábbi próféták* közé tartozik: Józsué, Bírák, Sámuel, Királyok. A zsidó hagyomány prófétai könyveknek nevezi ezeket is mert a hagyomány szerint ezeket a könyveket is próféták írták: Józsué írta a Második Törvénykönyv utolsó 8 versét (Mózes haláláról) és Józsué könyvét; Sámuel írta a Bírák és Sámuel (valamint Rut) könyvét; Jeremiás írta a Királyok könyvét (valamint Jeremiás és a Siralmak könyvét is).¹⁰ A *későbbi próféták* a következők: Izajás, Jeremiás, Ezekiel, a Tizenkettő. A tizenkét kispóféta könyveit a héber kánon egyetlen könyvnek számítja. A nagypróféták sorrendje néha eltérő, így a Babiloni Talmud híres kánonja a következő sorrendet hozza: Jer Ez Iz.¹¹ Az *egyéb íráások*¹² csoportjába tartoznak a Zsoltárok, Jób, Példabeszédek, a Tekercsek (5 tekercs)¹³, Dániel, Ezdrás,¹⁴ Krónikák. A tekercsek a zsidó ünnepekkor kerülnek felolvasásra a zsinagógában. Rut könyvét pünkösdi ünnepén,¹⁵ az Énekek énekét húsvétkor,¹⁶ a Prédikátor könyvét a sátoros ünnepen,¹⁷ a Siralmak könyvét a templom pusztulásának emléknapján, Eszter könyvét a Purim ünnepén olvasták fel.¹⁸ A zsidó vallás bibliai kánonja így összesen 24 könyvet tartalmaz.

Világosan látszik ebből a rövid áttekintésből, hogy az egyes egyházi közösségek más és más bibliai kánont fogadnak el. A Biblia nem kész adottságként létezik, hanem a hívő közösség hosszú évszázadok alatt alakította és formálta. A kánonra vonatkozó tanítás feltételezi azt a meggyőződést, hogy Isten vezeti az egyházat, és ezért az egyház képes felismerni a kinyilatkoztatást tartalmazó írásokat. Az egyházba vetett hit nélkül a kánon kérdése megválaszolhatatlan és értelmetlen. Az egyházba vetett hit nélkül tulajdonképpen arra a kérdésre sem lehet kielégítő választ adni, hogy miért éppen a Bibliát, és miért nem egyszerűen az Ókori Kelet irodalmát tanulmányozza valaki.

⁷ Az orosz ortodox egyház megnevezései szerint 1 Ezdr = (héber) Ezdrás; Neh = (héber) Nehemiás; 2. Ezdr = LXX 2. Ezdrás (ez a könyv a 2 Krón 35-36, Ezdr Neh 7-8 parafrázisa egy Dárius testőreiről szóló elbeszéléssel kiegészítve); 3. Ezdr = (latin) 4. Ezdr. A LXX a héber Ezdrás és Nehemiás könyveket nevezi 2. Ezdr-nak, a most említett parafrázist 1. Ezdr-nak.

⁸ Br'syt, smwt, wyyqr', bmdbr, dbrym.

⁹ Nby'ym r'swnym, nby'ym 'h'w'wrym.

¹⁰ Vö. bBaba Bathra 14b. A Babiloni Talmudban található hagyomány a Kr. u. II. századra datálható.

¹¹ Nem világos, hogy a könyvek sorrendjének meghatározásában melyik szempontok voltak fontosak (kronológia, a könyv hosszúsága, vagy esetleg más megfontolások).

¹² Ktwbym.

¹³ Mgllwt.

¹⁴ Ezdrás és Nehemiás könyvét a héber kánon egy könyvnek számítja.

¹⁵ A kapcsolat Rut könyve és a pünkösdi között talán az, hogy a moábita Rut története a pogány asszonyt magasztalja, aki Dávid király özanyjává lett, a pünkösdi ünnepe pedig szintén utal a pogány népek meghívására. Egy rabbinikus hagyomány szerint ugyanis a húsvét utáni 50. napon, vagyis pünkösdkor Isten lángokban megjelent a Sínai hegyen, mégpedig 70 lángnyelv szállt le az égből és 70 nyelven hirdette ki a világ 70 népének a tízparancsolatot. Vö. Kasher, M. M., *Encyclopedia of Biblical Interpretation*, IX. vol. 218.

¹⁶ Talán azért, mert az Énekek éneke a rabbinikus hagyomány szerint Isten és népe közötti szeretetről szól, mely szeretetnek legnagyobb tette az Egyiptomból való szabadítás volt.

¹⁷ A kapcsolat talán abban áll, hogy a sátoros ünnep ősszel van, a Prédikátor könyve pedig sokat beszél a mulandóságról.

¹⁸ Ez a sorrend a legrégebbi teljes héber Biblia-kéziratunk, a Leningrádi kódex sorrendje (Kr. u. 1008/9). A könyvekben leírt események (ill. a feltételezett szerzők korának) kronológiáját követi. A XII. századtól kezdve kialakul a jelenleg használatos sorrend: Én, Rut, Siralm, Préd, Eszt. Ez utóbbi sorrend a liturgikus ünnepek egymásutánját követi.

tartalmazzák. Ezekből 5 Mózes könyvei, melyek törvényeket tartalmaznak, és hagyományokat a világ teremtésétől Mózes haláláig. Ez az időszak csaknem 3000 évet ölel fel. Mózes halálától Artaxerxészig, a Xerxész utáni perzsa királyig a Mózes utáni próféták írták le koruk eseményeit 13 könyvben. A maradék 4 tartalmaz himnuszokat Istenhez és tanácsokat az ember életére.” Az itt felsorolt 22 könyv feltehetően megfelel a mai héber kánon 24 könyvének.²⁵

Az ószövetségi kánon egy másik konkrét említése ugyanebből a korból való. EZDRÁS 4. KÖNYVE (14,44-46; Kr. u. 90-100) beszámol arról, hogy Ezdrás maga mellé vesz 5 férfit, és a mennyei utasítás szerint kimegy velük egy mezőre. Ezdrás itt egy kehelyből iszik valamilyen vízhez hasonló folyadékot, melynek színe olyan, mint a tűz, mire a szíve megtelik bölcsességgel, és elkezd diktálni. 40 nap alatt 94 könyvet írnak meg így. „Amikor a 40 nap letelt, így szólt hozzám a Magasságbeli: Tégy nyilvánossá 24-et, melyeket először írtál, hadd olvassa méltó és méltatlan. A később írt 70-et azonban őrizd meg, hogy néped bölcséinek add.” A 24 könyv a kánoni írások, a 70 pedig az apokrif könyvek.

Több egyházatya is tanúsítja a héber kánon meglétét ettől az időtől kezdve. SZÁRDESZI MELITÓN († Kr. u. 194/195) beszámol arról, hogy egy hit iránt érdeklődő megkérdezte tőle, mely könyvek tartoznak a Szentírásba. Erre ő elment Keletre, ahol a hitet hirdetni kezdték, és megtudta, hogy az Ószövetség könyveinek száma 22.²⁶ ORIGENÉSZ († Kr. u. 254) a Zsoltárok könyvéhez írt bevezetésében említi, hogy a zsidók kánonja 22 könyvből áll, mert a héber abc-nek 22 betűje van.²⁷ SZENT ATANÁZ már említett húsvéti levele, mely elsőként tartalmazza a teljes újszövetségi kánont, az Ószövetséget illetően 22 kánoni könyvet sorol fel.²⁸ SZENT JEROMOS († Kr. u. 419), bár latinra fordít több deuterokanonikus könyvet is (Bölcsesség,²⁹ Sirák fia, Makkabeusok, Judit, Tóbiás), ő maga a rövid kánont tarja mérvadónak.³⁰

Mindezek a tanúságok arra utalnak, hogy Kr. u. 90 tájára létrejött a zsidó kánon. Ez a kánon gyakorlatilag azonos volt a jelenleg is használt héber kánonnal, melyet a Talmud kodifikált (Baba Bathra 14b-15a). Fölmerül azonban a kérdés, hogy hogyan született meg ez a kánon?

A zsidó kánon megszületése

A LXX, amely a Kr. e. III-II. században Alexandriában készült fordítás, egy tágabb kánont tartalmazott. Ezt a fordítást az Ariszteász levél szerzője, Josephus, Filón és a kereszténység is igen nagy tiszteletben tartotta, szinte sugalmazott fordításnak tekintette. Persze a LXX tartalmával kapcsolatban sok bizonytalansággal kell számolnunk. Kereszténység előtti, zsidó töredékeink ebből a görög fordításból alig vannak: a Rylands gr. 458-os és

²⁴ Rózsa Huba, *Az Ószövetség keletkezése* II (Budapest 2002) 323.

²⁵ A Josephus által utolsóként említett 4 könyv feltehetően a Zsoltárok és a 3 salomoni írás: Példabeszédek, Énekek éneke, Prédikátor. Ha észben tartjuk, hogy a zsidó számítás a 12 kisprófétát egynek veszi, valamint egy könyvnek számítja a 1-2 Sámuel, 1-2 Királyok, Ezdrás-Nehemiás, 1-2 Krónikák könyveit, és ezenkívül feltételezzük, hogy Josephus a Rut könyvét egynek veszi a Bírák könyvével, valamint a Sirmalmakat Jeremiás könyvével, akkor a Josephus féle 22 könyv azonos a jelenlegi zsidó kánonnal. Lehetséges azonban az is, hogy Josephus kánonjában valamelyik könyv az említettek közül nem szerepelt. Például Eszter könyve, melynek kanonicitása körül sok vita volt a Kr. u. I. században, ugyanis a könyv héber szövegében Isten neve egyszer sem szerepel. A LXX kiegészítései Eszter könyvéhez (főként imádságok) ezt a hiányzó explicit teológiai dimenziót adták meg a könyvnek.

²⁶ Euzébiusz, *HE* 4,26. Melitón a szent könyveket fel is sorolja: „Mózes öt könyve: Teremtés, Kivonulás, Számok, Leviták, Második Törvény, József Navé, Bírák, Rut, Királyok 4 könyve, Krónikák 2 könyve, Dávid zsoltárai, Salamon Példabeszédei vagy Bölcsessége, Prédikátor, Énekek éneke, Jób, próféták: Izajás, Jeremiás, a 12 egy könyvben, Dániel Ezekiel, Ezdrás.” Melitón kánonjában nem szerepel Eszter könyve.

²⁷ Euzébiusz, *HE* 6,25. Origenész is felsorolja a zsidó kánon könyveit, melyek közt szerepel Jeremiás levele (=Bár 6) és Eszter könyve is. A lista végén ezt írja: „Ezekon kívül vannak a Makkabeusok könyvei.”

²⁸ A 22 könyv között szerepel Báruk és Jeremiás levele is, nem szerepel viszont Eszter könyve.

²⁹ Ennek szerzője Jeromos szerint valószínűleg Filón.

³⁰ Vö. *PL* 28,552. 1242.

a Fuad 266-os számú kézirat (mindkettő a MTörv szövegét tartalmazza), valamint egy kisprófétákat tartalmazó pergamen tekercs, melyet beduinok találtak 1952-ben Júdea pusztájában. Ezekből a LXX kánonjára nézve nem sokat tudhatunk meg.

A LXX-ről fennmaradt teljes kézirateink mind keresztények által készített kódexek. Ezeknek a tartalma egymástól némileg eltér. A Vatikáni kódex például nem tartalmaz egyetlen Makkabeus könyvet sem, az Alexandriai kódex tartalmazza mind a négyet, a Sínai az elsőt és a negyediket. Ugyancsak eltérések vannak Manassze imáját, Salamon zoltárait, Ezdrás 3. könyvét,³¹ és az Ódákat³² illetően. Az Ódák ószövetségi könyvében szerepel Máriának, az istenszülőnek imája, és a Szentmisében mind a mai napig imádkozott Dicsőség is! Vagyis ezek a kódexek egy keresztény kánont tartalmaznak. Téves az a feltételezés, miszerint a zsidóságnak volt egy palesztinai szűkebb kánonja és egy tágabb hellenista kánonja, a kereszténység pedig, minthogy görögül beszélt, szinte észrevétlenül és reflektálatlanul a tágabbik zsidó kánont vette át. Az adataink inkább arra utalnak, hogy egy szilárd alexandriai kánon nem létezett. A kereszténység nem átvett egy már meglévő hellenista zsidó kánont, hanem saját maga létrehozta a maga kánonját, ahogyan – mint látni fogjuk – a zsidóság is létrehozta a magáét.

Több más adat is arra utal, hogy Kr. u. 90 előtt a zsidóságnak még nem volt megszilárdult kánonja. A Qumránban talált bibliai töredékek tartalmazzak részleteket egyaránt a proto- (kiv. Eszter) és deuterokanonikus (pl. Tób, Sir, EpJer) és apokrif könyvekből (pl. Jubil, 1 Hén) is. Az Újszövetség hasonlóképpen idéz a proto- a deuterokanonikus, sőt az apokrif iratokból is. Például Júdás levele idézi az 1 Hénok könyvet (Júd 14) és feltehetően a Mózes mennybevétele című iratot Mózes temetésével kapcsolatban (Júd 9).³³ A korai egyházatyák ugyanígy vegyesen idéznek a protokanonikus, a deuterokanonikus és az apokrif írásokból (így Szent Polikárp; a Barnabás levél; Alexandriai Szent Kelemen; Tertullianusz; Szent Iréneusz stb.).

A zsidó kánon minden valószínűség szerint a JAMNIAI ZSINAT-nak nevezett rabbinikus iskolában születik meg.³⁴ Ez a folyamat Kr. 80-90-re tehető. A folyamat kiváltó oka egyrészt az volt, hogy a zsidóság úgy érezte, túl sok apokrif irat keletkezik, ezért le kellene határolni a Szentírás kánonját. A másik ok ami a folyamatban jelentős szerepet játszott, a kereszténységtől való elszakadás, elhatárolódás igénye. Ekkor fogalmazódik meg a 18 áldás nevű imádság 19. áldása, amely igazából átok: „Átkozottak legyenek a názáretiek...” Ettől kezdve keresztény ember nem léphetett be a zsinagógába, hiszen ezt az átkot nem mondhatta el.

A zsidó hagyomány tanúskodik arról, hogy sok vita volt ebben az időben az egyes ószövetségi könyvek kánoniságáról. Vitatták az Énekek Énekét, amelyet végül rabbi Aqiba védett meg kijelentve, hogy az nem valamiféle profán mulatságra való ének. Vitatták Sirák fia könyvét, a Prédikátor könyvét (ezt egyesek eretnek írásnak tartották), Eszter könyvét és Ezekiel prófétát. Ezekiel könyvében a Pentateukhussal szembeni ellentmondásokat fedezték fel, valamint veszélyesnek ítélték Isten látomásbeli leírását az első fejezetben.

A Misna szerint: „Aki a kívülálló könyvekben olvas, annak nincs része az eljövendő világban” (Sanh 10,1). A vitákban igen gyakran előjön a kifejezés, hogy mely könyvek teszik tisztátalanná a kezeket. A korabeli zsidó felfogás szerint a szent dolgok is tisztátalanná tesznek. Amikor az ember belép a profán világból a tiltott, szent szférába, tisztátalanná válik, és ezért, amikor visszatér a profán életbe, rituális tisztálkodásra van szüksége. Ezért

³¹ B és A tartalmazza.

³² Csak az A kódex tartalmazza.

³³ A zsidó hagyomány szerint, mivel Mózes gyilkos volt (megölte az egyiptomi rabszolga felügyelőt) ezért a halálakor eljött a Sátán, hogy elragadja őt. Mihály angyal azonban Mózes védelmére kelt, és az őt vádló Sántát elhallgattatta, amikor azt mondta neki: „Parancsoljon neked az Isten!”.

³⁴ Vö. Rózsa Huba, *Az Ószövetség keletkezése I* (Budapest 1999) 24.

kellett a főpapnak egyes szent cselekmények után rituális fürdőt vennie (Lev 16,4.24). Így érthető a következő rabbinikus vélemény: „Az eretnekek könyvei és az evangéliumok nem tisztátalanítanak. Ben Szíra és mind a könyvek, melyek azóta írtak, nem tisztátalanítanak” (Tos Yadaim 2,13).

A zsidóság bezárja a kapukat a kereszténységgel szemben. Szent Jusztinosz a zsidó Trifónnal folytatott vitájában azzal vádolja a zsidóságot, hogy megcsönkította az írásait (*Dial* 73). Igen sok jel mutat arra, hogy ebben az időben a targumok szövegeit is keresztényellenes szempontból fésülik át, és néhány messiási magyarázatot kihagynak belőlük. A Rómában felfedezett Targum Neofiti egy megtisztítást elkerült, teljesebb targum szöveg tanúja, sok messiási utalással (az izajási Úr Szolgájáról szóló daloknál is).

A keresztény kánon megszületése

Az egyházatyák sokáig ingadoznak az ószövetségi kánont illetően. Mint láttuk, Szárdeszi Melitón, Origenész, Szent Atanáz és Szent Jeromos is a rövidebb, zsidó típusú kánont képviselték kisebb-nagyobb eltérésekkel. Ugyanezt látjuk Jeruzsálemi Szent Cirillnél († Kr. u. 386; *Cathecheses* 4,35),³⁵ Szent Hiláriusnál († Kr. u. 366),³⁶ Nazianzi Szent Gergelynél († Kr. u. 394; *Carm* 50,1) stb.

A döntő fordulatot ebben a kérdésben SZENT ÁGOSTON és az afrikai zsinatok hozzák. Szent Ágoston igen nagyra tartja a LXX fordítást, ezért többször vitába is keveredik Szent Jeromossal. A 393-as Hippói majd a 397-es és 419-es Karthágói zsinatok ismételtlen hozzák az Ószövetség teljes kánonját (*DS* 186).³⁷ Ezt a listát megtaláljuk Szent Ágoston híres *De doctrina christiana* c. művében is (II, 8,13). Az afrikai zsinatok által elfogadott kánont hamarosan I Ince pápa is képviseli, amikor Kr. u. 405-ben Exsuperius Toulouse-i püspök kérdésére válaszolva megírja neki az Ószövetség kánonját.

Annak ellenére, hogy a kánon kérdése a nyugati egyházban ezzel eldőlt, még sokáig találkozhatunk némi bizonytalansággal is a kánont illetően. Így például Nagy Szent Gergely pápa, Damaszkuszi Szent János, Szentviktori Hugo, Nicolaus de Lyra, Erasmus, sőt Caietanus is a rövid kánont fogadják el. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a hosszú kánon a katolikus egyházban egyértelmű, domináns vélemény volt. Ezt mutatja többek között az is hogy a Firenzei uniós zsinaton (Kr. u. 1442) a koptokkal aláírt *Cantate Domino* kezdetű nyilatkozatban szerepel a hosszú kánon, és erről semmiféle nézeteltérés a zsinaton nem volt. Ugyanezt az evidenciát tükrözi az 1672-es Jeruzsálemi ortodox szinódus, amely újra csak a teljes kánont hozza.³⁸

A protestáns kánon létrejötte

Ezt az egységes álláspontot először Wicliff kérdőjelezi meg (Kr. u. 1382), majd pedig LUTHER Márton. Johann Maier von Eck a híres Lipcsei dispután (Kr. u. 1519) Luthert sarokba szorítja, amikor idézi neki a Makkabeusok 2. könyvének azt a részletét, ahol Makkabeus Júdás pénzt küld Jeruzsálembe, hogy a csatában elesettek büneinek bocsánatáért áldozatokat mutassanak be (2 Makk 12,46). A gyakorlat kísértetiesen hasonlít az elhunytakért felajánlott Szentmisékhez! Johann Eck ezzel a bibliai idézettel igazolta purgatórium létét és a katolikus egyház gyakorlatát, hogy az elhunytakért imádkozik. Luther ebből a kínos helyzetből úgy vágta ki magát, hogy tagadni kezdte a Makkabeus könyv sugalmazottságát. Így jut el aztán oda, hogy az 1534-ben kiadott német Bibliájában a deuterokanonikus könyvek mint apokrif iratok szerepelnek az ószövetségi könyvek végén.

Vagyis a protestantizmus dogmatikus okokból jut oda, hogy elutasítja a katolikus kánont, és választja azt a zsidó kánont, amelynek kialakulásában a kereszténységtől való elhatárolódás szándéka döntő szerepet játszott. Ennek a döntésnek a problematikus voltát nem kell magyarázni.

³⁵ A protokanonikusokon kívül szerepel nála Bárúk és Jeremiás levele.

³⁶ A protokanonikusokon kívül szerepel nála Jeremiás levele, Tóbiás és Judit (*Super Psalmos prolog.* 15).

³⁷ 44 könyvet sorolnak fel, mert Jeremiás könyvét, a Siralmak könyvét és Bárúk könyvét egynek veszik.

³⁸ A katolikus kánonon túlmenően Ezdrás 2. könyvét és a Makkabeusok 3. könyvét is.

aki új törvényt ad. Ismeri ezt a felosztást alexandriai Filón is, aki szintén ezeket a neveket használja, kivéve a Deuteronomiumot, mert ennek a $\square\square\square\diamond\square\aleph\square\diamond\times\&\square\square$ (=buzdítás) címet adja. A "második törvény" elnevezés a LXX-es fordításból ered. A héber szövegben ez áll: a király készítsen egy "másolatot" (מִשְׁנֵה; MTörv 17,18). Ezt a görög „második törvény”-nek ($\alpha\mu\ \diamond\ \aleph\ \square\square\square\ \diamond\ \circ\times\square\square$) fordítja. Megjelenik az Öt Könyv fogalma Josephusnál is (*Contra Apionem* I,8.37-41). Krisztus korában már elfogadott volt, hogy a Tóra öt könyvből áll, és Mózes az írója.

Hexateuchus (hat könyv)

Újkori szentírástudósok (pl. H. Ewald; Julius Wellhausen) kezdtek arról beszélni, hogy eredetileg hat könyv képezett egy nagy egységet: József könyve is ide tartozott. Gerhard von Rad szerint ezeknek a könyveknek az alapját az a kis történeti *credo* adja, az a hitvallás (MTörv 26, 5-9), amiben szerepelnek a pátriárkák, a kivonulás, a szövetségekötés és az ígéretek beteljesedése: a honfoglalás (amit József könyve ír le).

Tetrateuchus (négy könyv)

Más biblikusok (Martin Noth), **négy könyv** anyagát tartották eredeti egységnek. Noth érvei:

1. Az első négy könyvben a D forrás teljesen hiányzik.
2. A JEP források hiányoznak a Második Törvénykönyvből és József könyvéből.

A Deuteronomium bevezetője az ún. *deuteronomisztikus történeti mű*nek (József, Bírak, 1-2 Sámuel, 1-2 Királyok). Világos ez a kapcsolat például abból, hogy a történeti mű az egyes királyokat a Második Törvénykönyv kultuszcentralizációt előíró rendelkezéseinek alapján ítéli meg. Ezenkívül a Második Törvénykönyv megismétli a Számok könyve tartalmát (MTörv 1-3). Amikor később a két blokk (Ter-Szám ill. MTörv-2 Kir) egymás mellé kerül, akkor kapcsolják a Második Törvénykönyvet az első 4 könyvhöz, mert egyaránt Mózesről szólnak.

Enneateuchus (kilenc könyv)

D-N. Freedman szerint **kilenc könyv** tartozik egybe (Ter - 2Kir; „primary history”). Ezen könyvek legfőbb témája az ígért földje. A történetet később megírják még egyszer az 1-2 Krónikák Ezdrás és Nehemiás könyvében („secondary history”). Ez is a kezdeteknél indul el, bár a családfákkal igen röviden foglalja össze Izrael történetének elejét. Freedman érvei:

1. A kilenc könyv anyagában sok egymásra való utalás található.
Kiv 1,6-8: "József meghalt... és az az egész nemzedék. Új király támadt, aki nem ismertre Józsefet." Bír 2,8:"József meghalt... és amikor ez a nemzedék megtért atyáihoz, egy új nemzedék támadt, amely nem ismerte az Urat, sem azt, amit Izraelért tett." Freedman szerint a két szöveget ugyanaz a szerző fogalmazta.

2. Kronológia.

*Az évszámok egyetlen nagy egységet alkotnak. Az egyiptomi tartózkodás 430 évig tart, Salamon a templomát 480 évvel a kivonulás után építi, és a szentelésétől Júda országának a vége ismét 430 év, a fogság 50 év. A szerző egységesen látja az egész történetet, és a számokat ő illeszti be.

*A papi szerző évszámai is egységesebbek. A kivonulás a teremtés után 2666 évvel történt, ez 4000-nek (a világ feltételezett fennállásának) a kétharmada. A 4000 év a makkabeusi kor táján ér véget, amikor a mű végső formáját elnyerhette.

*A teremtés és a szent sátor felállítása között is hasonlóság van. A teremtésben az Isten a maga képére alkotja az embert. Mózes fölmege a hegyre, ott az Úr megmutat neki mindent, hogy ennek a képére készítse el a sátrat (Kiv 25-31; 35-40). A sátorral kapcsolatban is megjelenik a hét nap. A felhő hat napig borítja be a hegyet, Isten a hetedik napon hívja Mózeset, hogy megmutassa neki a sátor „mintáját” (Kiv 24,16). A kettőt egymásra utalva

fogalmazzák meg. Igen fontos szerepet kap később a szentély Izraelben való felállítása (Józs 18-19), majd Salamon templomépítése is (1Kir 6-8). Egy a szerző teológiai háttere.

*A föld ígérete csak Kánaán elfoglalásával teljesedik be (Józs 21,43-45).

*Ádám és Éva története párhuzamos a zsidó nép történetével (ahogyan ezt N. Lohfink és Alonso Schökel részletesen kidolgozták): Isten az embert a pusztában teremti, ahogy Izrael is a pusztából jön. Az Édenkert utal a tejjel mézzel folyó Kánaánra. Ádámnak Isten egy kertet ad, ugyanúgy, mint Izraelnek. Isten parancsot ad Ádámnak, hogy ne egyen a fa terméséből. Izraelnek is parancsot ad az Úr a Sínai hegyen: „Ha megtartod, élni fogsz...” (vö. Ter 2,17; MTörv 4,1; 30,15-20). Az első ember elbukik, és büntetése a kiűzés a paradicsomból, ez a babiloni fogság megfelelője Izrael történetében.

Ellenérvek

A föld ígéretének beteljesedéséről szóló részek deuteronomista szövegek, és az ígéretek, amelyekre visszautalnak szintén deuteronomista megfogalmazásúak (pl. Józs 21,43-45 = MTörv 12,10; 25,19: „az Úr nyugalmat ad ellenségeidről körös körül”; Ter 15,7.18; 26,3). Egy későbbi redaktor munkái. Igaz az összefüggés a teremtés és a szent sátor között, de ez a párhuzam nem terjed ki a salamoni templomra.

Érvek az Öt Könyv egysége mellett

- Mózes nagyobb, mint akármelyik más próféta Izraelben. Vele az Úr szemtől-szemben beszélt, mint barátjával. *"Izraelben nem támadt többé olyan próféta, mint Mózes, akivel az Úr szemtől szemben találkozott."* (MTörv 34,10). A szöveg a többi próféta fölé emeli Mózeset. A zsidók szemében Izrael igazi alapítója Mózes, nem József, vagy Dávid. Vagyis az ország és az önálló állam (amelyek a fogságban elvesztek) nem tartoznak Izrael lényegéhez, csakis a Törvény.

- Éles a határ Mózes és az utána következők között. Mózes az Úr szolgája, József pedig Mózes szolgája, az Úr vele lesz, mint Mózesrel volt, de csak akkor ha ő hűséges lesz a Mózesnek adott törvényekhez. *"Mózesnek, az Úr szolgájának halála után szólt az Úr Józsefhez, Nun fiához, Mózes szolgájához s azt mondta: ...Minden helyet, amelyet talpatok ér, nektek adok, ahogy Mózesnek mondtam. ... Légy hát erős és kitartó, s ügyelj, hogy mindenben a törvény szerint járd el, amelyet szolgám, Mózes szabott neked; ne térj el tőle se jobbra, se balra, hogy minden úton sikerrel járd."* Józs 1,1-8

- A próféták könyveinek a végén szintén utalás történik Mózesre: *"Gondoljatok szolgálomnak, Mózesnek a tanítására, azokra a rendelkezésekre és a törvényekre, amelyeket általa parancsoltam az egész Izraelnek a Hórebben. Én pedig elküldöm hozzátok Illés prófétát, mielőtt eljön az Úrnak nagy és félelmetes napja."* (Mal 3,22) Vagyis a próféták ugyanarról beszéltek, mint Mózes (megemlíti Illést is, mert ő az aki legjobban hasonlít Mózesre: pl. ahogyan Mózes 40 napot töltött a Hórebben, ugyanúgy Illés is 40 napot töltött a Hórebben).

- A Zsoltárok könyve (a héber Biblia 3. fő részének, az ún. Írásoknak az eleje) szintén utal Mózes öt könyvére a Zsolt 1,2-ben: *"Boldog ember, ... Aki örömét leli Isten törvényében, s parancsairól elmélkedik nappal és éjjel."* A zsoltárok az egyénre vonatkoztatják a Mózes által az egész népnek adott törvényeket.

Összefoglalva: Mózes egyedülálló helyet foglal el a Bibliában. A föld ígérete, és nem az elfoglalása (Józs) tartozik Izrael hitének lényegéhez, a választott nép alkotmányához. Amikor a könyveket fogalmazzák Izrael a fogságban él. Az alapvető intézmények, amelyek Izraelt meghatározzák nem a monarchia, nem a föld, hanem a törvény, a szövetség Istennel. Isten Ábrahám, Izsák és Jákob Istene (Ter), valamint a Szabadító Isten (Kiv-MTörv).

Mózes Öt könyve a Jordán partján fejeződik be, Mózes nem vonul be a földre. Az evangéliumok a Jordán partján indulnak. Jézus az új József (ua. a név), aki Isten országába bevezet, aki beteljesíti azt, ami Mózesrel elkezdődött.

Az öt könyv felosztása

Az öt könyvet gyakorlati okokból osztották fel, ugyanis az egy tekerésre írt pentateuchus túl hosszú, kb. 33 méter lett volna. Bár az Iliász és az Odüsszeia együtt 50 méter (és létezett így egyetlen tekercsen is), általában a rövidebb tekeréseket szerették (Qumránban a leghosszabb tekercs - a Templomtekercs - 8,75 m, az Izajás tekercs 7,35 m). A pentateuchus tekercei 6-7 méteresek. Az egyes könyvek közötti vágások esetenként mesterségesnek tűnnek. Pl. Izrael a Sínai hegy alatt van a Kiv 19-től a Szám 10-ig, ezt az egységet mégis három könyvre vágták szét. Mi lehetett a szentírókat vezérlő elv a felosztás megalkotásánál?

- A határvonal a Teremtés könyve és a Kivonulás könyve között az, hogy eddig egy család volt Isten választottja, most pedig néppé vált (Kiv 1,6-7).

- A Kivonulás könyve egy József történetével kapcsolatos rövid összefoglalással kezdődik és a szent sátor elkészítésével és felszentelésével fejeződik be (Kiv 40,34-38): Az Úr dicsősége a sátorban lakik, és onnan vezeti a népet.

- A Leviták könyve azzal kezdődik, hogy az Úr szól Mózeshez a sátorból (már nem a hegyről). Két befejezése is van. *"Ezek a törvények és parancsok, melyeket az Úr Mózesnek adott a Sínai hegyenél"*. (Lev 26,46) Ezt a mondatot megismétli a 27. fejezet végén; valószínű, hogy a 27. fejezetet később toldották ide.

- A Számok könyve így kezdődik: *"Így beszélt az Úr Mózeshez a Sínai pusztában, a kijelentés sátrában..."* (Szám 1,1) A vége pedig: *"Ezeket a parancsokat és rendelkezéseket parancsolta meg az Úr Mózes által Izrael fiainak Moáb síkságán, a Jordán mellett, Jerikóval szemben."* (Szám 36,13). Egy szintre emeli e Moáb-ban kapott parancsokat a Sínai hegyen kapottakkal.

- A Második Törvénykönyv Mózes 4 beszédét tartalmazza, mint ünnepélyes végrendeletet. Egyetlen nap (Mózes életének utolsó napja) történéseit beszéli el.

A pentateuchus két alapegysége a Teremtés könyve és a többi négy könyv. Mindkettő áldással (Jákob ill. Mózes áldásával), és egy halál elbeszélésével (József, ill. Mózes halála) záródik.

Az egyes könyvek szerkezete

A TEREMTÉS KÖNYVE

Az "ezek a nemzetségei" formula tízszer fordul elő a könyvben. Ezután a formula után kétféle dolog következhet: nemzetségtábla, vagy elbeszélés. Pl. Jákob története úgy kezdődik, hogy "ezek a nemzetségei Izsáknak". A Ter 2,4: *"Ezek a nemzetségei az égnek és a földnek"*, ezután leírja a teremtés idevonatkozó történetét. Éles határvonal a könyvön belül a vízözön története. A későbbi elbeszélésekben gyakran találjuk "a vízözön után" kifejezést (Ter 10,1; 11,10).

A Teremtés könyvének szerkezete:

I. 1-9. fejezet: A vízözön előtti világ.

10-11: Átvezető fejezetek. Ábrahám történetének a bevezetése. Babel tornyának a története magyarázza, hogy Terah miért indul el vándorolni, amikor a népek szétrajzanak Babelból. A népek táblája a semitákkal zárul, így készítve elő a továbbiakat.

II. 12-50. A vízözön utáni események: az Ősatyák.

A Teremtés könyvének a egyik vezérfonala az **ígéret**. Ábrahám elhagyja a szülőföldjét, Isten pedig földet ígér neki, leszármazottakat és azt, hogy általa nyer áldást a föld minden népe. Ez az ígéret időnként előjön a továbbiakban.

Isteni ígéretek: Ter 12, 1-3 *"áldás leszel"*

Ter 13, 14-17 *"Az egész földet, amelyet látsz, neked és utódaidnak adom minden időkre."*

Ter 26, 2-5 Ígéret Izsáknak: *"Ezt a földet úgyis mind neked és utódaidnak adom és megtartom eskümet, amelyet atyádnak, Ábrahámnak esküdtem."*

Ter 28,10-22 Ígéret Jákobnak: *"A földet, amelyen pihensz, neked és utódaidnak adom."*

Ter 46,1-5 Isten mondja Jákobnak: *"Ne félj lemenni Egyiptomba, mert ott nagy néppé teszek és magam is lemegyek veled Egyiptomba, majd ismét felvezetlek ide."*

A Teremtés könyvének egy másik jellemző vonása a **nemzetségtáblák**. A fontosságuk abban áll, hogy Izrael határait tisztázzák. Ki az, aki hozzájuk tartozik? A környező népek segítették a babiloni támadókat. Cserébe a földeket elfoglalták. A visszatérők és az ott élők között vita volt, hogy kié is a föld. A Teremtés könyve sok népet kizár Izrael földjéről. Se a moabíták, se az ammoniták (Lót leányainak leszármazottai), se az izmaeliták, vagyis az arabok (Ábrahám fiának, Izmaelnek utódai), se az edomiták (Ézsau utódai), se az arámok (Lábán rokonsága) nem örökösök. Csak Jákob fiai birtokolhatják a földet.

KIVONULÁS KÖNYVE

Szerkezete:

I. Kivonulás története (1,1-15,21)

II. Pusztai vándorlás (15,22-18,27)

III. Sínai hegy eseményei (19-40)

Az egész könyv vége annak a leírása, ahogyan Isten birtokba veszi a szentélyt (Kiv 40,34-38). Ez az esemény emlékeztet Ezekiel könyvének arra a részletére, amikor a fogság után az Úr dicsósége visszatér a templomba (Ez 10,18; 43,1-7). A mezopotámiai teremtéstörténetek vége is a templomépítés (pl. Enuma Elish: Marduknak; Ugaritban Baalnak). Ahogyan a teremtéstörténet végén egy szent idő (a szombat) Istené lesz, úgy a Kivonulás könyvének végén egy szent hely lesz Isten lakhelye a teremtett világban.

Az egész Kivonulás könyve arra irányul, ahogy Isten megszerzi magának a népet. Az első 15 fejezet arról szól, hogy ki Izrael igazi ura: a fáraó, vagy az Úr. Az Úr megszerzi magának a népet, amikor Izraelt kiszabadítja a fáraó szolgaságából. A rabszolgaság helyébe az Úr szolgálata lép: "Kimegyünk a pusztába szolgálni az Urat." A liturgia is, szent munka, szent szolgálat (a héber עֲבָד szó egyaránt jelent rabszolgaságot, és Isten szolgálatát, a liturgiát is). A 15 fejezet csúcspontja, amikor megtudja a nép, hogy az Úr az igaz Isten: Izrael önként vállal szolgálatot. Kiv 15,18 (Mózes éneke): *"Majd bevezeted őket a szent földre, és elvezeted arra a helyre, ahol neked fognak szolgálni."*

A pusztai vándorlás (15,22-18,27) átmenet. Az Úr megvédi és vezeti népét, gondoskodik róla.

A 19-21. fejezetben történik a szövetségekötés. Mózes elmondja a törvényeket és a nép ráfeleli, hogy elfogadja. Ez kétszer szerepel - a 19. fejezet elején és a 21. fejezet végén - mint egy keret (Kiv 19,7-8; 24,3.7). A

népet föl is szenteli Mózes mint a papokat (Kiv 19,4: „papi királyságom és szent népem leszek”), amikor meghinti őket vérrel (Kiv 24,8). Áron és a vének is felmennek Mózessel a hegyre, és együtt étkeznek az Istennel, mintegy a tiszttségükbe való beavatásként (Kiv 24,9-11).

A könyv következő nagy egysége (Kiv 24,12-31,18) a szentély elkészítésének parancsa. Izrael azonban fellázad az Úr ellen (Kiv 32-34), Mózes pedig összetöri a törvény tábláit (utalás a templom lerombolására). Isten mégis megbocsát, újabb kőtáblákat ad (utalás a második templom felépülésére) és a szent sátor elkészül (Kiv 35-40).

LEVITÁK KÖNYVE

Szerkezete:

- Lev 1-7 áldozatok (Lev 7,37-38: összefoglalás)
- 8-10 papság, a kultusz kezdete
- 11-16 tiszta és tisztátalan, az engesztelés napja (befejezés: Lev 16, 29. 34)
- 17-26 a „szentség törvénye” (kisebb egységekből áll; befejezések: Lev 18,30; 19, 37; 20,22-26; 22,31-33; 23,44; 26,2; 26,46)
- 27 betoldás (záró konklúzió: Lev 27,34)

A Leviták könyve a szent sátor szempontjából mutatja be Izrael népét, ahogyan a sátor köré szerveződik. Úgy mutatja be Izraelt, mint akit Isten kiválasztott a népek közül, elkülönített magának. Kihozta Egyiptomból, hogy a magáé legyen. Ezért nekik másnak kell lennie mint a pogányoknak. A pogányok lehetnek szennyesek, de Izraelnek tisztának kell lennie, hogy méltónak bizonyuljon az Úrhoz. A héber nyelvben a „szent” szó (שָׁדָשׁ; ejtsd: kádós), egy ősi indoeurópai gyökből származik, melynek jelentése vágni (vö. angol *cut*). Szent az, amit kihaláltattak a világból az Istennek, amivel nem lehet akármit tenni, ami fenn van tartva Őneki. Szent idő (az ünnep) az ember idejéből, a hétköznapokból kivágott rész, amikor egy pillanatra megáll az idő, és belépünk Isten örökkévalóságába. Szent hely, amit a profán térből kivágnak, ahova nem lehet akárhogyan belépni, ahova nem lehet akármilyen tárgyakat behozni, mert az a hely Istenhez tartozik. Izraelt is Isten kiválasztotta a népek közül, s ezért határvonalat húz a népek és Izrael közé.

Izrael szabad nép és ezért nem is lehet közöttük rabszolga. A Leviták könyve, mintha a rabszolgaságot nem is ismerné (Lev 25,42). A föld is különleges módon az Úrhoz tartozik, azért tisztának kell lennie (Lev 25,23). Sok olyan bűnt említ, ami a földet beszennyezi, és ezért nem szabad, hogy előforduljon. Újszövetségi szemmel ezek a törvények meghaladtak, mert egy nép korlátait akarják minél jobban meghúzni. Ez nagyon könnyen egy olyan irányba torzulhat el, amikor a kiválasztottságot kiváltsággként élik meg. Tehát nem annyira az Isten fontos, aki valóban megszólította Ábrahámot, hanem Ábrahám és fiai fontosak, akit megszólítottak. Ezt az eseményt úgy értelmezik, hogy mi kiválóbbak vagyunk. A Biblia nem ilyen értelemben beszél a kiválasztásról. Nem a kiválóságuk miatt lettek kiválasztva. Ez egy olyan korlátja a kinyilatkoztatás egy fázisának, hogy le kell majd rombolni. Ezeket a határokat meg kell majd szüntetni, amikor Istennek a cselekvése egyetemessé válik az evangéliumban. (A változás előfutárai Rut és Jónás könyve, vagy Ámosz egyes kijelentései; vö. Ám 3,2; 9,7-8). Ekkor megszűnnek a pogány és a zsidó közötti határok. Abban a kezdeti fázisban azonban mindez egy fontos megtartó erő volt. Izrael nem maradhatott volna fenn, ha ezek a határok nincsenek meg. Gyakori, hogy kisebbségben élő népek fenyegetve érzik magukat, és ezt a külső fenyegetettséget úgy értékelik, mint egy testre

veszélyes betegséget („tiszátalanságot”). A mélyebb teológiai értelem azonban az, hogy Isten kiválasztott konkrét pillanatokot és embereket, a tér és az idő konkrét pontjain valóságosan belépett a történelembe. A kiválasztásnak ezt a hitigazságát meg kell őriznünk.

SZÁMOK KÖNYVE

Szerkezet:

- 1-10. fejj.: Felkészülés a honfoglalásra (a törzsek létszámának összeírása, menetelési rend)
 10,11-36,13: A honfoglalás kezdete
 10,11-20,20: Vándorlás az ígéret földjének határáig
 21,21-36,13: Első hódítások

A Számok könyve egy családfával és összeírással kezdődik, hogy mekkora a nép. Beosztják a menetelés rendjét, majd ezt követi az Ígéret földje felé vezető vándorlás, harcokkal, csatákkal. A könyv alapgondolata az, hogy hogyan kell Istennel együtt járni, mi az ígéret földje birtokba vételének feltétele (útmutatást adva ezáltal a babiloni fogság utáni „második honfoglalás” résztvevőinek). Ha Izrael hitetlenkedik, és lázad, azt Isten minden esetben megbünteti (vö. Szám 13-14). Az utolsó büntetés olyan súlyos, hogy egy egész generációnak kell meghalnia (ahogyan a Babilonból való visszatérés első generációja is kudarcot vallott). Csak az a nép örökölheti az ígéret földjét amely teljesen Isten törvénye szerint jár. Tehát különleges hangsúlyt kapnak ezek a tanítások a fogságban élő zsidóknál. Ők is valahol a határon vannak, nekik sem sikerül birtokba venni a földet. Nagyon sokan akadályozták a visszatelepedésüket, elsősorban a kánaániták, és a szamaritánusok. Akkor fogja Izrael visszakapni a földjét, ha méltó lesz rá.

A MÁSODIK TÖRVÉNYKÖNYV

Az egész könyv Mózes életének az utolsó napját ábrázolja: Mózes négy nagy beszédet mond el. Mind a négynek megvan a maga bevezetése:

1. “Ezek a **szavak**, amelyeket Mózes mondott a Jordánon túl Moáb pusztájában...” (MTörv 1,1)
2. “Ez a **törvény**, amelyet Mózes Izrael fiai elé tárt...” (MTörv 4,44)
3. “Ezek a **szövetség** szavai...” (MTörv 28,69)
4. “Ez az **áldás**...” (MTörv 33,1)

II. Feszültségek a Pentateuchusban

1. Feszültségek, egyenetlenségek az egyes **törvények** között

Egy-két feszültséget szeretnék megmutatni, amelyek jelzik azt, hogy a Pentateuchus egy hosszú fejlődés, szerkesztés eredménye. Gyakran olvasunk ugyanarra a dologra vonatkozó törvényeket, amik részben mást mondanak:

Rabszolgaságra vonatkozó törvények

1. Kiv 21,2-11
2. MTörv 15,12-18.
3. Lev 25,39-55

“Ha nőt adnak el rabszolgának az nem szabadul ki” (Kiv 21,7). A Második Törvénykönyv szerint kiszabadulhat (Mtörv 15,17). “Ha nem akar kiszabadulni, akkor fúrják ki a fülét”. A fül kifúrása eleinte „Isten előtt” történik (Kiv 21,6; a helyi szentélyben vagy házioltárnál), később az ajtófélfánál (Mtörv 15,17). Ez a

második megfogalmazás Jozija király reformja idején íródik, aki igyekezett a kultuszt centralizálni. Megszűnnek a helyi szentélyek. A Kivonulás könyvében található törvény azért nem helyezi kilátásba a rabszolganő felszabadulását, mert a nőket általában házasság céljából vásárolták. Ez a szokás a Második Törvénykönyv idejében már ismeretlen, így a törvény egyforma férfi- és nőrabszolgák számára. A törvény megfogalmazására is teológiaiabb szemlélet tükröz. Gyakran hivatkozik az Úrra (Mtörv 15,14. 15. 18). A Kivonulás könyvében olvasható törvény még elsősorban az úr jogait hangsúlyozza, a Második Törvénykönyv szövege inkább a rabszolga jogait. A Leviták könyve még messzebb megy el. *“Én kihoztalak téged a rabszolgaság házából... Nem szabad rabszolga módjára eladni... Mert Izrael fiai az én szolgálaim...”* (Lev 25,39-55). Ez egy radikális törvény: Izrael különleges nép, amely a rabszolgaságot nem ismeri.

A kölcsön

A kölcsönrel kapcsolatos törvényeknél hasonló fejlődési fokozatokat figyelhetünk meg. A Kivonulás könyve azt mondja, hogy tilos pénzbeli kamatot szedni. (Kiv 22,24) A Második Törvénykönyv részletezi ezt a törvényt: Nem szabad kamatot kérni, nemcsak pénzből, hanem semmiből. Viszont hozzáteszi, hogy bár zsidótól tilos a kamatszedés, pogánytól szabad (MTörv 23,20). Teológiai érvet is fűz az előíráshoz („hogy az Úr megáldjon téged” Mtörv 23,21). A Leviták könyvének idevonatkozó rendelkezése még radikálisabb: *“Ha testvéred elszegényedik és vagyoniilag meginog, segítsd mint jövevényt vagy idegent, s maradjon veled. Ne végy tőle kamatot vagy többet, mint adtál: féld Istenedet, hogy megélhessen melletted testvéred. Pénzedet ne kamatra add neki, s gabonáért ráadást ne követelj tőle. Én vagyok az Úr...”* (Lev 25,35-36).

Az ellenség számára.

Kiv 23,4-5: *“Ha ellenséged eltévedt marhájára vagy szamarára bukkansz, hajtsd vissza hozzá. Ha látod, hogy haragosod számára a teher alatt leroskadt, ne menj el mellette, hanem segítsd fel vele.”*

A MTörv 22,2 már így fogalmaz: „Ha testvéred számára eltéved...”. Testvér, még akkor is, ha ellenséges családhoz, törzshöz tartozik. Hozzáteszi, hogy ha nem ismered testvéredet, akkor hajtsd be magadhoz, míg testvéred nem keresi. Ez az előírás nagyobb népmozgásokat feltételez. Hozzáteszi továbbá a törvény, hogy ne csak a számmal, hanem minden ruhadarabbal, minden elveszett holmijával is így cselekedj. A Leviták könyve ezzel kapcsolatban azt mondja, hogy Izrael ne ismerje a gyűlöletet, szűnjék meg az ellenség fogalma (Lev 19,17).

Világosnak tűnik, hogy egyszerre ez a sokféle, egymásnak részben ellentmondó törvény nem lehetett érvényben.

2. Feszültségek az elbeszélő hagyományokban

A törvényeknél talán még egyértelműbbek a feszültségek a történetekben. Például, egyenlenség a két teremtéstörténet között (Ter 1,1-2,3; 2,4-3,24); a vízözön idején 7 pár állatot, vagy 2 pár állatot vittek be a bárkába? A vízözön 40 napig, vagy egy évig tartott? Éhínség a pátriárkák idejében (Ter 12,10-20; Ter 20; Ter 26). Meriba vize (Kiv 17,1-7; Szám 20,1-13), stb.

3. Betoldások

A pentateuchus hosszú kialakulására utal a sok betoldás is. Betoldások jelei: *“Amíg a fáraó közeledett, Izrael fiai felemelték szemüket, és meglátták, hogy az egyiptomiak mögöttük vannak. Erre igen megijedtek. Az Úrhoz kiáltottak, Mózesnek pedig ezt mondták: Talán nem voltak sírok Egyiptomban, hogy ide a pusztába hoztál ki minket meghalni? Miért is tetted azt, hogy kihoztál minket Egyiptomból?”* (Kiv. 14,10-11) Ez a két vers gyakran előfordul a pusztai vándorlás történetében, szinte szó szerint idézve a pusztai lázadások hangulatát.

“Elment tehát Mózes, és elmondta a népnek az Úr minden szavát és rendeletét.” (Kiv 24,3-8) Az előző két versben szó esik arról, hogy Mózes és 70 vén jöjjön közelebb az Úrhoz (Kiv 24,1-2), majd az elbeszélés végén

valóban halljuk a vének találkozását, együtt étkezését az Úrral (Kiv 24,9-11). A beszűrt hét vers egy szövetségkötési aktusnak értékeli a következő verseket, vagyis az Úrral való együtt étkezést.

A Teremtés könyvének 38. fejezete is betoldás. A 37. és 39. fejezetekben József történetéről olvasunk. Ebbe a történetbe lett beillesztve Júda családjának a története (38. fejezet).

Gyakran kis szavak jelzik a redaktor munkáját. A Ter 22,15-ben azt találjuk, hogy az Úr angyala *másodszor* is szólt Ábrahámhoz. A Bibliatudósok szerint ez a szó nyelvi jele (*linguistic marker*) a redaktori munkának.

Hasonló jelenséggel találkozunk a csipkebokorról szóló részben (Kiv 3,15): *“Mondd Izrael fiainak, hogy a Vagyok küldött hozzád”* Ezt követően hozzáteszi: *“Még ezt is mondta Isten...”* A redaktori betoldás közérthetőbben megmagyarázza a Jahve név eredetét és jelentését.

Hágárhoz háromszor egymás után szól az Úr angyala (Ter 16,9.10.11-12)

Az elbeszéléseket összefűző kulcsszövegeket igen sokszor szemmel láthatóan később helyezték a már meglévő hagyományok közé. Így a papi hagyomány leírja, hogy Terah elindul Ur városából, és letelepszik Háránban (Ter 11,31), majd Ábrahám Háránból tovább vándorol Kánaán földjére (Ter 12,5). A két (eredetileg egymást követő mondat közé a későbbi redaktor fűzi a Ter 12,1-4a verseket, melyek szerint Ábrahám Isten hívására hagyja el Ur városát, hogy Kánaánba induljon. Így lesz Ábrahám a babiloni fogságból Isten hívására (vö. Iz 40-55) hazatérők őse és példaképe. Hasonlóan elválnak a régebbi alapszövegtől a Ter 13,14.17; 28,13-15; Kiv 19,3-8, stb.

A Pentateuchus kutatás-története

1. Az ókeresztény kortól Wellhausenig

Az egyházatyák idejében közmegegyőződés volt, és a korabeli zsidóság is úgy tartotta, hogy a Tóra öt könyvét Mózes írta. Ezt maga a Bibliai szöveg nem sugallja. A Mózes szerzőségére vonatkozó hagyomány kialakulása valószínűleg a hellenizmusnak tudható be, amikor is nagy művekhez nagy neveket is kötöttek.

A keresztény ókorra igen jellemző az allegorikus Bibliamagyarázat. Az allegorikus értelmezést először a mítoszokra (Homérosz, Hesziódosz) alkalmazták, amikor azok szószerinti értelmében már nemigen hittek. FILÓN (alexandriai zsidó gondolkodó) alkalmazza az allegóriát az Ószövetség (az igazi filozófia) magyarázatában. A tiszta és tisztátalan állatok elkülönítésének, vagy a szent sátor felszerelési tárgyai leírásának erkölcsi értelmezést ad. Ezt az Alexandriában már ismert allegorikus értelmezést viszi tovább ORIGENÉSZ, és az *alexandriai iskola*. Az ő szóhasználatukban az „ezerszer megmondtam, kislfiám” kijelentés szószerinti értelme az lenne hogy a beszélő pontosan ezerszer mondott el valamit, az allegorikus értelem pedig az, hogy már sokszor elmondta. Innen érthető, hogy az alexandriai iskola nézete szerint a Szentírás minden kijelentésének van allegorikus értelme, de nem mindegyiknek van szó szerinti. Az *antiókhiaiak* nem értették, hogy Origenész gyakran adott (az antiókhiai szóhasználat értelmében vett) szó szerinti magyarázatot allegória címén. Azt gondolták, hogy az allegorikus magyarázat (és főként a szószerinti magyarázat háttérbe szorítása) a szöveg történeti hitelességének tagadásából fakad, ahogyan ez a görög mítoszok magyarázatának esetében volt.

Tarzoszi DIODOROSZ (393†), az antiókhiai iskola alapítója kerüli még az allegória elnevezést is. Ehelyett a lelki értelmezést $\square \aleph \blacklozenge \square \times \blacklozenge \textcircled{\text{C}}$ $\textcircled{\text{C}}$ nak nevezi. Szerinte a $\square \aleph \blacklozenge \square \times \blacklozenge \textcircled{\text{C}}$ mindig a $\bullet \aleph \blacklozenge \boxtimes \textcircled{\text{C}}$ -en, a betű

szerinti értelmén kell hogy alapuljon. A szó szerinti értelem kell hogy tartsa a lelki $\square \mu \blacklozenge \square \times \blacklozenge \infty$ -t, és a kettő nem lehet ellentétes, mert akkor már allegóriáról lenne szó.³⁹

A középkorban kialakulnak a nagyobb városok, a kereskedelem. A ferences és domonkos kolostorok a városokban, ill. azok közelében épülnek, egyház és a teológia is egyre jobban közeledik a realizmushoz (Arisztotelész filozófiáját részesítik előnyben, szemben az eddigi Plátónt követő teológiával). Különösen AQUINÓI SZT. TAMÁS hatására egyre inkább a betűszerinti értelmezést helyezik előtérbe. Ekkor indul meg a Bibliatudomány elszakadása a dogmatikától. A szöveg önmagában kezdi érdekelni a tudósokat. Ekkor merül fel az, hogy Mózes öt könyvét nem is Mózes írta.

Az első név, akit ennek kapcsán meg kell említeni ABRAHAM IBN EZRA, Spanyolországban élő zsidó rabbi (c. 1092-1167). A Második Törvénykönyvhöz írt kommentárjában (elsőként a történelemben) nagyon óvatosan mert arra célozni, hogy a könyvet talán nem is Mózes írta. Felsorolt olyan helyeket, amelyek magyarázata őszinte igen nehéz:

1. Ter 12,6 “Kánaániak voltak akkoriban az országban.” Miért akkoriban? (Mózes ezt a mondatot jelen időben írta)
2. Ter 22,14 “Ezért mondják mind a mai napig, hogy a hegyen, ahol az Úr gondoskodik.” Ez szerinte a templomra vonatkozik, de Mózes idejében még nem állt a templom.
3. MTörv 1,1 “Ezeket mondta Mózes a Jordánon túl.” Jeruzsálemből nézve van a hely a Jordánon túl, Mózes azonban akkor még a Jordán másik felén volt.
4. MTörv 3,11 “*Vajon nem Rabbat Ammonban van mind a mai napig?*” (t.i. Og vaságya.) Og kortársa volt Mózesnek, akkor hogyan írhatta, hogy „mind a mai napig”?
5. MTörv 31,9 “*Mózes leírta ezt a törvényt*” Miért nem azt írja, hogy én leírtam?

Ibn Ezra művének évszázadokig nem sok hatása volt. A humanizmus idején vált időszerűvé a kérdés. Ekkor az ókor, és az ókori nyelvek iránt nagy érdeklődés mutatkozik. Megjelennek az első héber és görög nyelvű Szentírások. BARUCH SPINOZA (1632-1677) felfedezi Ibn Ezra művét, és kiegészíti a saját gondolataival. Bizonyítva látja azt a kérdést, hogy Mózes nem írhatta mind az öt könyvet, azok Ezdrás idejében keletkeztek. Ezért a nézetéért kizárják a zsinagógából, művét a katolikus egyház is indexre (azaz a tiltott könyvek listájára) teszi. Mások is írnak ebben a témában, többek között THOMAS HOBBS angol filozófus (Leviathan; 1651), később pedig RICHARD SIMON ortoriánus pap (1638-1722), aki szerint sok dolgot írt Mózes, de más részeket később (egészen Ezdrás koráig) írnokok fűztek a könyvhöz. Őt kizárják a rendjéből, és Normandiába, egy kis plébániára száműzik, indexre teszik a könyvét, és sok helyen elégetik.

2. A Wellhausen elmélet megszületése

A *dokumentum elmélet* megszületése HENNING BERNHARD WITTER (1683-1715) protestáns lelkész nevéhez fűződik. Észreveszi, hogy a Ter 1-3-ban változik az Istennevek használata: hol *Elohim* (Isten), hol *Jahve-Elohim* (az Úristen) áll a szövegben. Feltételezi, hogy Mózes különböző forrásokat használt. Ugyancsak a különböző istennevekre hívja fel a figyelmet JEAN ASRUC (1684-1766), XV. Lajos francia király orvosa. Ezen a vonalon továbbhaladva megszületik a Jahvista és az Elohista forrás elmélete (JOHANN GOTTFRIED EICHHORN az ún. dokumentum elmélet fő képviselője; ALEXANDER GEDDES skót pap az ún. töredék elmélet első

³⁹ Tarzoszi DIODOROSZ, *Bevezetés a zsoltárokhoz* (CCG 6).

megfogalmazója, őt követi jelentős változtatásokkal az ún. kiegészítő elmélet atyja HEINRICH EWALD lesz).

JOHANN SEVERIN VATER és WILHELM DE WETTE;

Egy újabb kutatási irány JOHANN GOTTFRIED HERDER a nevéhez fűződik, aki 1783-ban ír könyvet a zsidó költészet szelleméről (*Vom Geist der hebräischen Poesie*). A művet a romanticizmus szemlélete hatja át. Herder szerint a Bibliai hagyomány legrégebbi rétegei a nomád életmód emlékét őrzik (vö. „Vissza a természethez”), spontán és egyszerű jelzések egy természetközeli ösvallásról. A későbbi fejlődést mint a törvény és a kultusz eluralkodását dekadenciának tartja. *Hegel* hatására egyre többet beszélnek az igazság történetiségéről, a kultúrák fiatal koráról, és elöregedéséről.

A dokumentumelmélet végső formáját a felvilágosodás korában kapja meg. Ebben nagy szerepe volt WILHELM DE WETTE (1780-1849) felismerésének⁴⁰, aki rájött arra hogy a 2Kir 23-ban említett Jozija féle reform és a Második Törvénykönyv között kapcsolat van (pl. kultuszcentralizáció, a szegények iránti érzékenység). A reform Kr. e. 622-ben volt, a Második Törvénykönyvet ehhez a dátumhoz kötötte, majd a többi Bibliai eseményt is ehhez az évszámhoz viszonyítva adta meg.

Eleinte a kutatók úgy gondolták, hogy a legősibb forrás az elohista (azaz az általunk papi írásnak nevezett mű), mert az rendszerezetten írja le a dolgokat. Később (1833-ban) egy EDOUARD REUSS nevű biblikus rájön arra, hogy az elohistának nagyon sok kapcsolata van Ezekiel prófétával, valamint arra, hogy a fogság előtti próféták a papi szerző törvényeiből szinte semmit nem ismernek. Ezek alapján feltételezi, hogy az elohista (azaz a papi írás) lehet a legkésőbbi a dokumentumok között.

Ezeket a felfedezéseket olvasztja egy nagy elméletté JULIUS WELLHAUSEN (1868). Ő maga nem sok újat fedezett fel, inkább az addigi felismeréseket foglalja össze egy nagyszabású és hatásos elméletté. Wellhausen elsősorban Izrael története érdekli. A nép történelmének a csúcspontja Dávid monarchiája, Júda és Izrael egyesítése (nem véletlen, hiszen a porosz monarchia, az egységes nagy német állam megszületésének idején ír). Ide képzeli el a Mózes öt könyve legfőbb forrását, a jahvistát. Wellhausen szerint Jahvista mű a Dávidi beteljesedésre irányul. *„Isten egy nagy nevet ad Ábrahámnak.”* (Ter 12,1-3) Ugyanezt olvassuk Dávidról Sámuel könyvében (2Sám 7,9.11: „Isten nagy nevet adott neki”). Ő a dávidi aranykort jelöli meg a Pentateuchus kialakulása kezdőpontjának. Négy fázisban alakul ki a Tóra:

- A monarchia idején (Kr. e. 9. sz.) Júdában íródik a *jahvista* mű.
- Az *elohista* forrás a Kr. e. 8. században az északi királyságban (Izraelben) keletkezik. Szamaria elfoglalása után (Kr. e. 722) az északról jövő menekültek hozzák az elohista hagyományt Jeruzsálembe, ahol egybedolgozzák a jahvista hagyományokkal - ezt a feltételezett szöveget nevezi Wellhausen jehovistának.
- A Kr. e.622 előtti években íródik a *Deuteronomium*.
- A fogság után (Kr. e. 500 és 450 között) születik a *papi* írás. Ezt Q betűvel jelöli, a latin quattuor (= négy) szóra utalva, mert szerinte a papi szerző felfogásában Isten négy szövetséget kötött: Ádámmal, Noéval, Ábrahámval, és a Sínai hegyen.⁴¹ Ebben az időben (a fogság után) egyre szűkebb keretek közé szorítják az addig természetesebb liturgiát. Az eddig családi, ill. mezőgazdasági ünnepek szigorúan üdvtörténeti jelentést kapnak, megmerevednek. Továbbá a papi írás középpontba helyezi a bűnt. Mindezt Wellhausen dekadenciának látja

⁴⁰ Igaz ezt már több egyházatyja is sejtette (pl. Aranyszájú szt. János).

⁴¹ Ez a nézet azonban helytelen. A papi szerző csak a Noéval, és Ábrahámval kötött szövetséget ismeri.

(Herder és a romantika hatása). Ez elméletének legnagyobb korlátja. Képtelen a fogság utáni iratokban bármilyen pozitív dolgot felfedezni.

3. Újabb fejlemények

Jelentős előrelépés a *formatörténeti* (ill. *hagyománytörténeti*) iskola megjelenése, amely a szájhagyományra kérdez rá. Ennek kortörténeti háttere, hogy a társadalom egyre jobban civilizálódik, és kialakul egy idealizált kép a falusi életről. Ebben az időben születnek a nagy mesegyűjtemények (pl. a Grimm-mesék; 1815-19). A Bibliával kapcsolatban is kialakul egy olyan nézet, miszerint a Bibliai történeteket esténként a családi tűzhely körül összegyűlve adták tovább. Ennek az iskolának a vezéralakja HERMANN GUNKEL. Szerinte Izrael történeti hagyományainak bölcsőjét a bírák korában kell keresni, amikor Izrael még nomád volt. Gunkel nem dokumentumokat különít el, hanem mondákat és mondaköröket. Nem forrásokat kutat, hanem mondatöredékeket, amiket később fűztek össze.

Ugyanebben az időben - a racionalizmus természetes ősvallást idealizáló elgondolásának ellenhatásaként - kezdik a vallást úgy értelmezni, mint a transzcendens betörését a hétköznapi életbe (K. BARTH a dogmatikában és az újszövetségi egzegézisben, A. ALT az ószövetségi egzegézis területén képviseli ezt az irányváltást). A kánaáni vallások istenei törzsi, helyi istenek (a Bételben megjelenő Isten; אֱלֹהֵי בֵּיתֵאל). Izrael Istene az egyes pátriárkákhoz, személyekhez kötődik („Ábrahám Istene”; „Izsák félelme”; „Jákob erőse”). Az emberekkel jelölik meg az Istent. Ez egy újfajta felfogása a vallásnak, személyes kapcsolatot tételez fel. A Biblia törvényei *apodiktikusak* (a körülményektől eltekintő, feltételek nélküli parancsok) a *kazuisztikussal* (= esetjog; az Ókori Kelet törvénytudományai szinte kivétel nélkül ilyenek) szemben, nem ismernek kivételt. Abszolút erkölcsi értéket képviselnek. A „Ne ölj!” parancsa mindenkire vonatkozik.

GERHARD VON RAD szerint a Pentateuchus alapja az ún. *kis történeti credo* (= hitvallás), azaz a kérügma (= igehirdetés, prédikáció), és ezekre a rövid alapszövegekre (Mtörv 6,20-23; 26,5-9; Józ 24,2-13) fűzik föl később a nép történetét, törvényeit, ezeket a krédókat veszik körül történetekkel. Ezek a rövid formulák képzik Mózes öt könyvének alapszerkezetét. Von Rad szerint a credo megfogalmazásának *Sitz im Leben*-je a liturgikus ünnepek voltak: a pünkösöd ünnepe Gilgalban (vö. Mtörv 26,5-; ide kötődne a honfoglalással kapcsolatos hagyományok)⁴² illetve a sátoros ünnep Szichemben (vö. Mtörv 31,9-13; a pünkösödöt von Rad inkább a törvényekkel hoz kapcsolatba). Józue szikemben hívta össze a törzseket, és adta át a Józ 24-ben szereplő krédót. Von Rad különleges szerepet szán a jahvistának. Az ún. Salomoni felvilágosodás („*Salomonische Aufklärung*”) idején alkothatott. A szerzőt a salomoni udvarba képzele el, ezzel magyarázható szerinte a szerző univerzalizmusa. A jahvista fűzi egységes történeté a történeti krédókat, és beilleszti József történetét. A jahvista teológiája szerint a teremtés elején a bűn elborítja a világot, a pogány népeket (Ter 1-11; vö. Róm 1,18-32), ezután Ábrahám idejében Isten belenyúl a történelembe (Ter 12,1-3), majd ez az üdvtörténet csúcsosodik ki Dávid idején. „Amikor elhatalmasodott a bűn, túláradt a kegyelem” Dávid Fia által (Róm 1,3-4; 5,20). Von Rad szt. Pál kegyelemről szóló kérügmáját olvassa bele az általa konstruált jahvista műbe.

MARTIN NOTH szintén a hagyománytörténeti iskola nagy alakja. Szerinte Mózes könyvei témákból tevődnek össze. Ezekből a rövid történetekből, majd később monda-ciklusokból (őstörténet; pátriárkák; kivonulás; pusztai vándorlás; sínai szövetségkötés; honfoglalás) születik a mű. A bírák korában keletkeznek, amikor a törzsek szövetségre lépnek. A görög törzsek szövetségének mintájára (*amfiktiónia*) képzele el Izrael történetét. A tizenkét

⁴² Feltételezik pl., hogy a Józ 3-ban leírt Jerikó falai körüli körmenet, egy liturgikus körmenet emléke.

törzs szövethozik, és együtt látja el a szentély körüli teendőket. Minden törzsre egy hónapnyi szolgálattétel jut. Az áldozatokat az éppen szolgálatos törzs szállítja. Ebben az időben a törzsek demokratikus szövetségben álltak, amit Noth ideális állapotnak tekint. Az *amfiktiónia* elmélete mára tarthatatlanná vált, hiszen a Bibliai szövegekben semmi konkrét nyoma ennek nincs. Noth a bírák korát idealizált, intézményesített vezető nélküli korszaknak festi meg, nincs még semmiféle királyi dinasztia. Magát Mózeszt is igyekszik kiiktatni a legtöbb ősi hagyományból, alakját későbbi, a hagyományok összekapcsolására felhasznált kreációnak tartja. Elméletére rányomta bélyegét, hogy a hitleri Németországban élt, s ellenszenve megmutatkozik a vezér, a *Führer* ellen. Noth nagy felfedezése a deuteronomisztikus történeti mű (MTörv-2Kir). A szerzőt magányos farkasnak képzei (amilyen ő maga is volt Königsbergben, Németország tragikus bukását végignézve), aki a monarchia bukását végignézi, és rögzíti az eseményeket.

1968-tól kezdve egy jelentős változás áll be a Bibliakutatásban. A nagy diáklázadások ideje ez. A Wellhausen elmélettel ellentétben az újabb kutatási irányzat úgy gondolja, hogy a pentateuchus a fogság alatti és utáni Izrael önazonosság-keresésének eredménye. Izrael újra felteszi léte értelmének kérdését. Az új kutatási irány szerint Izrael történetének legtermékenyebb krízise a babiloni fogság volt (hasonlóan 1968 termékenyítő kríziséhez), ahol a régi hagyományokat összegyűjtötték, újragondolták, és írásba foglalták. Érdemes megemlíteni J. VAN SETERS nevét, ő kezd el lebontogatni a régi nézeteket. Szerinte pl. az „atyák Istene” megfogalmazás nem ősi, eredeti kifejezése a pátriárkák hitének, hanem későbbi irodalmi konstrukció. Megkezdődik a honfoglalás átértékelése is. A régészet tanúsága szerint a később Izraelt alkotó népesség nagy része nem Egyiptomból érkezik, hanem helyben Kánaánban éltek. A hegyvidéki települések anyagi kultúrájukban (agyagedények; ciszternák; házépítési szokások) teljesen azonosnak a kánaániták városaival. Szinte semmilyen egyiptomi hatás nem mutatható ki az első izraeli településekben. A zsidóság Kánaán nyelvét, a nyugat-semita hébert veszi át (nem valamilyen kelet-semita nyelvjárást őriz meg a mezopotámiai őshazából).

Elsőként az elohista forrás nézete dőlt meg. Eredetileg is azokat a történeteket mondták elohistának, amelyeket nem tudtak sehova sem besorolni. Nincs folytonosság, belső kapcsolat az idetartozónak vált hagyományok között. Nem kötődnek ezek a szövegek az északi országrészhez, vagy az északon működő Ozeáshoz sem (pl. Ozeás soha nem nevezi Istent Elohimnak). Újabban a kutatók nagy része különböző eredetű hagyománytöredékeknek tartja a régen elohistának gondolt szövegeket.

Másodikként a jahvista forrás létezésének elmélete látszik megdőlni meg. Vannak, akik szerint ilyen forrás egyáltalán nem létezett (R. RENDTORFF). Mondakörök léteztek, de ezeket a papi szerző kapcsolta össze. Ezt az elméletet fejleszti tovább ERHARD BLUM. Szerinte a Pentateuchus egy kompromisszum eredménye a perzsa korban, amikor a papok (*P* dokumentum) és a laikusok (*deuteronomista*) szövegeit olvastatták, szerkesztették össze. Amikor a perzsa uralkodó önkormányzatot adott Izraelnek, akkor a hagyományokat egyesítették egy törvénykönyvvé, mint egy - perzsa udvar által elfogadott - „kisebbségi”-vallási alkotmányt.

Van Seters véleménye szerint a Jahvista történetek határozottan későiek. Érvei többek között az újabb régészeti leletek - FINKELSTEIN kutatásai szerint. Az a népcsoport, akiből kialakul Izrael népe, nagyrésztben nem (Egyiptomból) beköltöző, hanem minden valószínűséggel kánaáni őslakosok. Kultúrájuk teljesen megegyezik a kánaániak kultúrájával. Ezek az emberek kimenekülnek az egyiptomi fennhatóságú városállamok szorításából, és új településeket alapítanak a hegyekben. Izrael igazából tehát nem nomád, vándorló törzsekből alakul. A zsidó honfoglalás igen összetett folyamat lehetett. Izrael József törzséhez tartozó csoportja Egyiptomból jön, és hoz egy új dinamikus hitvilágot. Vannak azután beszivárgások. A legnagyobb csoport azonban helyi őslakosokból áll.

Nyelvük nem keleti semita (mezopotámiai), hanem nyugati semita nyelv, feltehetően teljesen megegyezik a kánaáni népek nyelvével. Tehát Izrael népe nem etnikai rokonság alapján, hanem vallási alapon született. A honfoglalás körül (Kr. e. 1200-1000) Efraim hegyein gombamód megszorodnak a falvak, a települések.

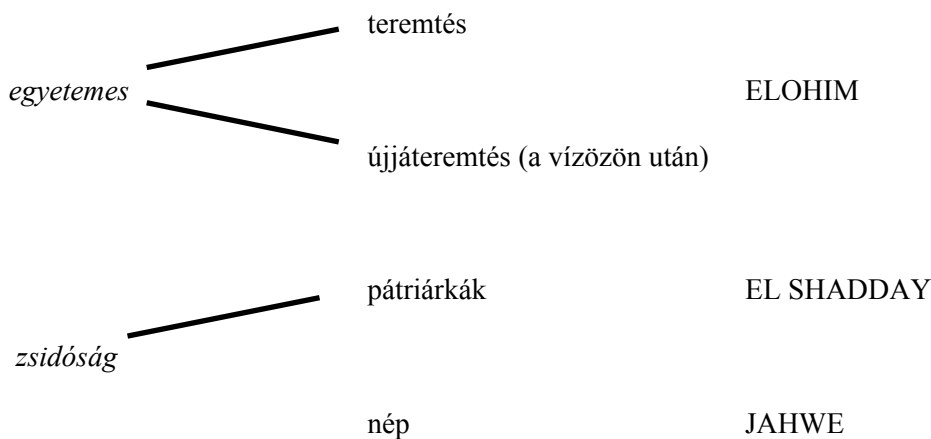
Izrael történetének, ősi hagyományainak a tábortűznél való mesélése újkori fikció. A próféták egyáltalán nem ismerik ezeket a történeteket. A fogság előtti próféták sehol nem említik Noét, de Ábrahámot és Sárát sem! A jahvista szövegek a fogság utáni próféták szövegeihez hasonlítanak. A Teremtés könyvének egyes szövegei (Ter 2,3-3,24; József története) hasonlóságot mutatnak a bölcsességi irodalommal. A fogság alatt ismeri meg Izrael a mezopotámiai teremtéstörténeteket, az özönvíz történetét, onnét veszi át ezeket a gondolatokat. A jahvistának tartott szövegek annyira egyetemesek, ami csak a fogság idején sok nép közé szétszóródó zsidóság alkotása lehet. Ezenkívül az ún. jahvista szövegek több helyen korrigálják a deuteronomista szövegeket.

Van egy harmadik nézet is, amely egy csökkentett jahvista forrást fogad el. Feltételezik, hogy 700 körül létrejött egy rövid zsidó történet, amelyet a fogság alatt bővítettek. Az elmélet legfőbb képviselője ZENGER.

Ma a jahvista forrásról egyre többen lemondanak. Az ebbe sorolt hagyományok meglehetősen függetlenek egymástól, nem alkotnak egyetlen történeti művet. Az ősi történeteket összefűző kapocs-szövegek (pl. Ter 12,1-3; Kiv 6,2-8) mind igen későiek.

Erősen tartja magát még a Wellhausen elméletből a papi írás létének feltételezése. A papi szerző(k) láthatóan ismeri(k) a régebbi hagyományokat, és azokat kiegészíti(k). Vitatott a papi dokumentum vége. Mivel azonban a papi szerző számára igen fontos a föld ígérete (vö. Ter 17; Kiv 6,2-8), ezért a Szám 13-14 (vagy esetleg a Szám 20) lehet az ősi papi dokumentum záró elbeszélése.

A papi szerzőnek önálló teológiája van. A történelmet négy részre osztja:

Az egész történelmet felosztja egyetemes történetre, és Izrael történetére. Mindkettő két szakaszból áll: megalkotás és helyreállítás; a kettő között van a vízözön, ill. a sás tengeri csoda. Isten neve az őstörténetben Elohim, a pátriárkák történetében El Shadday („a mezők Istene”?; a görög fölséges Istennek fordítja), a csipkebokor történetétől kezdve Jahve. A papi írás központi jelentőségű tanítása, hogy a szent sátor felépítése a teremtés művének a csúcspontja.

Igyekszik egy abszolút szilárd alapot keresni, mert a sínai szövetség kudarcba fulladt: Ábrahám kap egy isteni ígéretet a földre (Ter 17), amely ígéret feltételek nélküli (szemben a sínai szövetséggel). A papi írás ennyiben kritizálja a deuteronomista iskolát. Hasonlóan biztos alapra helyezi az egész világot: a Noéval kötött

szövetségre, ahol Isten ígéretet tesz, hogy többet nem lesz vízözön. Ez egy biztos, feltétel nélküli ígéret. A papi mű keletkezése a deuteró-Izajás korára tehető, ugyanis határozott jelenik meg benne. Pontosabb dátumot a Szám 14,9-10 alapján lehet leszűrni. Itt Izrael megpróbálja meghódítani a földet, ám ezt sokan ellenzik félnek a „föld népétől”, mondván hogy „az a föld felfalja lakóit”. Ez a megfogalmazás Ezdrás könyvére (Ezdr 3,3; 4,4) és Ezekielre emlékeztet, aki hazatérésre buzdítja a népet, míg sokan azt állítják, hogy „az a föld felfalja lakóit”. A megírás ideje feltehetően a fogságból való első hazatérés, illetve ennek a kudarcra. Nem jön haza mindenki Kúrosz rendeletének hatására, akadályozzák a környező népek az építkezést, járványok pusztítanak. Egy nemzedék meghal, mire helyreáll a templomi kultusz.

A ókori irodalom jellemzői

A pentateuchus kialakulásának pontosabb megértéséhez segítséget nyújt a hasonló nagy Ókori Keleti mítoszok (pl. a Gilgames eposz) kialakulásának ismerete. Milyen törvényszerűségek irányítják az ókori irodalmat?

1. A *régiség* törvénye. Ami ősi, annak nagy jelentősége van, lehet rá építeni. Az időrendi elsőbbség logikai érvennyel is bír. Izrael alapítója nem Dávid (Izrael lényegéhez nem tartozik a jeruzsálemi templom és az önálló állam), hanem Mózes (Izrael legfőbb, rendíthetetlen alapja a törvény, a „hordozható haza”).

2. A *megőrzés* törvénye. Az ősi hagyományokat megőrzik, nem hagyják el könnyedén. Ezért is van a Pentateuchusban sok egymásnak ellentmondó törvény.

3. Másrészt azonban csak a jelen számára jelentőséggel bíró dolgokat őrzik meg. Ezért gyakran *aktualizálják* a törvényeket. Pl. Ábrahám vendégül látja a titokzatos idegeneket, cipót készít nekik (Ter 18,6). Ezt a cipót lizstlángnak nevezi a későbbi szerző, vagyis azonosítja a templomban Istennek ajánlott áldozati kenyérrel.

4. *Takarékosság*. Csak azt írják le, ami szükséges. Ennek a fő oka az írás nehézsége és drágasága. Egy írónak egy évbe telt leírni a Tórát, és kb. 62 állat bőrét kellett felhasználni hozzá. Dávid korában még nem volt ehhez elegendő írnokiskola, nem gyártottak elég bőrt. Izrael kb. a Kr.e. VIII-VII. sz.-ra jut olyan helyzetbe, hogy elterjedt legyen az írás. Az első író próféták, Ámosz, és Ozeás ebben a korban működnek. Ritkán másolják a műveket, ezért is nehéz elképzelni, elfogadni sok redakciós réteget. Egy tekercset 100-150 évig használnak. Jeruzsálemben a templom elfoglalásakor Titusz - ha hihetünk Josephus Flavius leírásának - összesen 3 Tóra-tekercset talált.

Biblián kívüli hagyomány

1. A hetita törvények esetében is megőrzik a régi törvényt, és ebbe belefoglalazzák az új törvényt. *“Aki egy rabszolgának a fogát kiveri, az fizet előbb 1 minát, most 20 sékelt.”*

2. Igen tanulságos a *Gilgames*-eposz keletkezés-története. Mezopotámiának ez a talán legjelentősebb epikai remekműve 1500 éven keresztül alakul és nyeri el végül ma ismert formáját. Az eposz keletkezésének 4 szakasza volt:

1. Sumér (Kr. e. 2100)
2. Akkád (Kr. e. 2000-1600)
3. Óbabiloni (Kr. e. 1600-1000)
4. Újbabiloni (Kr. e. 650 körül)

A sumér változat önálló történetekből áll, ez egy kicsit hasonló ahhoz, amit az ún. jahvista szövegeknek látunk. Az akkád változat nagyon egységes elbeszélés, feltételezhető, hogy egyetlen szerző írja. Az 1. és 2. változat

között nagyon jelentős eltérések vannak, az akkád redaktor nagy írói szabadsággal alkotta meg az első összefüggő Gilgames eposzt. Gyakran személyeket összekapcsol (pl. Enkidu Gilgames barátja lesz). A Bibliával kapcsolatban is feltételezhető az első szerző(k), a hagyományok első összekapcsolóinak nagy szabadsága (pl. Ábrahám és Jákob utólagosan lesz összekötve). Kr. e. 1600 és 1000 között történt az első babiloni revízió, amely már nem sokat változtat az akkád szövegen, sorokat szúr be, javít és magyaráz. A 4. - újbabiloni - szövegváltozat a már megírtat nem bántja, de helyenként nagyobb szövegegységeket fűz hozzá.

Végső következtetések

A Tóra hasonlít egy két földrengés után újjáépített városhoz (a két földrengés: Szamaria bukása és Jeruzsálem lerombolása). A Kürosz idején hazatérők meg akarják fogalmazni, hogy kik vagyunk, honnan jöttünk, mit a küldetésünk, kik azok, akik hozzánk tartoznak. Ebben az újjáépült városban vannak épen maradt ősi házak (régii hagyományból származó és érintetlenül hagyott szövegek), vannak felemás, félig régi félig új házak (olyan szövegek, ahol a régi hagyomány és a későbbi keveredik), és vannak teljesen új házak. De minden ház célja az, hogy a visszatérők lakjanak benne, a hazatért nép megtalálja benne önmagát, identitását. Vagyis a fogságból hazatérők szempontjából kell az egész művet értelmeznünk.

A Pentateuchus három legalapvetőbb teológiája

1. A *deuteronomista* iskola alapeszméje a feltételekhez kötött szövetség. Isten és Izrael kapcsolatát a környező népek (pl. hetiták, asszírok) államszövetségeihez hasonlítja. A szövetség kétoldalú és feltételes: Isten akkor áldja meg népét, ha Izrael hűséges marad. A deuteronomista teológiára erősen hatott a próféták prédikációja. A babiloni fogság idején azonban felmerül a kérdés, hogy van-e jövője Izraelnek, hiszen sokszor hűtlen volt a szövetséghez. Így születik a papi szerző teológiája.

2. *Papi* iskola teológiája. A sínai szövetségekötésnél biztosabb alapra helyezi Izrael létét: Isten Ábrahámnak tett egyoldalú ígéretére (Ter 17). Ez független Izrael későbbi hűtlenségétől. Izraelt elsősorban, mint a szent sátor körüli kultuszközösséget ábrázolja, nem annyira mint politikai egységet. Az Úr dicsősége a szent sátorban népe között lakik. Legközelebb a papok léphetnek hozzá, de tágabb értelemben az egész nép a sátor (a kultusz) köré szerveződik.

3. A *szentség törvénye* (Lev 17-26) tartalmazza a Tórát meghatározó harmadik nagy teológiai szemléletet. A szövetség ennek a teológiának a felfogásában feltételes (Lev 26,3. 14.). Gyakran idézi a Második Törvénykönyv áldásait és átkait. Ugyanakkor a szentség törvénye szerint a pátriárkáknak adott ígéret érvényes akkor is, ha Izrael hűtlen lesz (Lev 26,41-44). Vagyis egyesíti a két eddigi szemléletet a feltételes ill. feltétlen isteni hűséggel kapcsolatban. A Leviták könyve meg van győződve arról, hogy a hűtlenségeket lehet orvosolni, a bűnöket ki lehet engesztelni (Lev 16). A szentség törvénye szerint - szemben a papi hagyománnyal - egész Izraelnek szentnek kell lennie, az egész népre kiterjeszti a kultikus tisztaság és szentség követelményeit, ami eddig csak a papokra vonatkozott: *“Legyetek szentek, mert én, az Úr, a ti Istenetek szent vagyok.”* (Lev 19,2).

A pentateuchus három nagy törvénygyűjteménye

- A szövetség törvénye (Kiv 21-23) falusi társadalmat tételez fel. Nem a király áll az élen, hanem a helyi vezetők.

- A Jozija-féle reform idején jön létre a deuteronomista törvénykönyv, (MTörv 12-26) amely szerint egy Isten, egy templom, egy kultushely van.

A fogság alatt és a fogság végén születik a deuteronomista történeti mű, aminek a Dt. törvénykönyv a teológiai alapja.

A fogságból hazatérők alkotása a papi történeti mű.

- A végső koronát a Pentateuchus hagyományaira az az iskola teszi rá, amelytől a „szentség törvénye” néven ismert törvénygyűjtemény származik (Lev 17-26), amely az összes hagyományt ismeri, és ezen hagyományoknak a szintézisét alkotja meg.

A PAPI ÍRÁS TEOLÓGIÁJÁHOZ

A Wellhausen elmélet születése és gyenge pontjai

Már Abraham ben Meir IBN EZRA (Tudela, 1092 - Calahorra, 1167), a mór fennhatóságú Hispániában élő zsidó rabbi megsejtette, hogy a Tóra öt könyvét nem egyedül Mózes írta, hanem a későbbi évszázadokban is kerültek bele részek.⁴³ Ibn Ezra a Második Törvénykönyvhöz írt kommentárjában elcsodálkozik például azon, miért írja így a Biblia: „Ezeket a beszédeket tartotta Mózes... a Jordánon túl” (MTörv 1,1)? Hiszen Moáb pusztája, ahol Mózes búcsúbeszédei elhangzottak, csak Palesztinából nézve van a Jordánon túl. Transzjordániából nézve, ahol Mózes - a hagyomány szerint - leírta ezeket a beszédeket, mindez a Jordánon innen történt. Úgy tűnik tehát, hogy a bevezető mondatot (MTörv 1,1) később, már Palesztinában fogalmazták meg. Ibn Ezra azon is meglepődik, miért írja azt Mózes (már ha a hagyományt elfogadjuk), hogy Og vaságya „*vajon nem Rabbat Ammonban van?*” (MTörv 3,11)? Itt is az a benyomása az olvasónak, hogy egy későbbi korban fogalmazzák a szöveget, és utalnak vissza Mózes kortársának, Ognak a megmaradt vaságyára. Ibn Ezra mindezeket a kérdéseket igen óvatosan teszi fel. Nem volt veszélytelen ezeket a témákat feszegetni.⁴⁴ Még évszázadokkal később is, BARUKH SPINOZA (Amsterdam 1632 - La Aia, 1677) számára a zsinagógából való kiközösítést érdemelték ki hasonló kijelentések. Ez a portugál zsidó filozófus és bibliakutató pontosan Ibn Ezra évszázadokra elfelejtett kérdéseit teszi fel újra, az ő kételyeit fogalmazza meg sokkal bátrabban és világosabban. De hasonló retorzióval kellett szembenéznie RICHARD SIMON oratoriánus szerzetesnek (Dieppe, 1638 - 1722), aki Mózes mellett más írnokok munkáját is feltételezte a Pentateukhus kialakulásában. Őt kizárták a rendjéből, a könyveit pedig elégették.

A következő évszázadokban aztán lassanként elfogadást nyer ez a kezdetben eretneknek tűnő elmélet: a Pentateukhus hosszú évszázadok alatt keletkezett, egyes részei a babiloni fogság alatt, sőt az után íródtak. Az elmélet klasszikus megfogalmazója JULIUS WELLHAUSEN.⁴⁵ Nem is annyira önálló meglátásai miatt – hiszen ezeket elődeitől vette át – hanem szintetizáló képessége miatt lett a Pentateukhus kutatás kulcsfigurája. Wellhausen szerint a Pentateukhus négy forrásból jött létre: jahvista, elohista (Kr. e. 10-8. sz.),⁴⁶ deuteronomista (Kr. e. 622), papi (Kr. e. 6. sz.).⁴⁷

Wellhausen idealizálta az egységes dávidi monarchiát, és az ezidőtájt keletkezett jahvista forrást. A jahvista eredeti, természetes, racionális vallásossága a deuteronomista iskolában a centralizáció, a ritualizáció áldozata lesz, majd a papi írás mindezt még megterheli a büntudattal. Nem nehéz Wellhausen történelemszemlélete mögött meglátni a protestáns világnézetet, amely az evangélium törvénné silányulásaként értékeli az egyház történetét is. Minden bizonnyal befolyásolta Wellhausent az ő korában létrejövő egységes német állam iránti lelkesedése is, ami miatt az Északot és Délt egyesítő dávidi és salomoni idöket idealizálta. A Wellhausen féle szemlélet egyenes következménye volt, hogy a papi írást sokan a dekadencia, az eredeti természetes vallásosság végső megmerevedése dokumentumaként tartották számon.

Később aztán inogni kezdtek az elmélet alappillérei. Elsőként az elohista forrás elmélete bizonyult tarthatatlannak. Egyre világosabbá vált, hogy az ide sorolt szövegek tulajdonképpen azok a maradékok, amelyek más forrásokba nem kerülhettek be, ám ezek között a szövegek között nincs kapcsolat. Nincs sem egységes stílusuk, sem azonos teológiájuk. Az ún. elohista szövegeket semmilyen konkrét adat vagy részlet nem köti az északi országrészhez, ahogyan azt Wellhausen feltételezte. Az északi próféták (Illés, Ozeás) a YHWH, és nem az Elohim nevet használják Isten megjelölésére.

Ugyancsak problematikusá vált a jahvista forrás feltételezése is. Meglepő tény ugyanis, hogy a ránk

⁴³ Vö. SKA, JEAN-LOUIS, *Abraham et ses hôtes* (Bruxelles 2002) 100-102.

⁴⁴ Vö. BLENKINSOPP, J., *The Pentateuch. An Introduction to the First Five Books of the Bible* (The Anchor Bible Reference Library; New York 1992) 2.

⁴⁵ Egyik legjelentősebb, összefoglaló műve a *Prolegomena zur Geschichte Israels* (Berlin 1883).

⁴⁶ Wellhausen gyakran nem különbözteti meg ezt a két forrást, és 'jehovista' forrásról beszél.

⁴⁷ Wellhausen a papi forrást Q betűvel jelöli a latin quattuor (= négy) szó nyomán, ugyanis ő szerinte a papi írás négy szövetségekötés alapján periodizálja az üdvtörténetet: Ádám, Noé, Ábrahám, Sínai. A Wellhausen féle megállapítás egyébként téves, ugyanis a papi írás csak Noé (Ter 9) és Ábrahám (Ter 17) esetében ír szövetségről.

maradt fogság előtti írások hallgatnak a legalapvetőbb 'jahvista' elbeszélésekről, személyekről. Noé neve Deutero Izajásnál és Ezekielnél - vagyis a babiloni fogság idején - fordul elő legelőször (Iz 54,9; Ez 14,14), Ábrahám és Sára szintén ugyanekkor (Iz 51,2; Ez 33,24). Ozeás próféta pedig szembeállítja Jákobot és Mózeszt (Oz 12,3-5. 10. 13-14), mintha nemigen tudna a pátriárkai hagyományokat a kivonulással összekötő történeti műről. A fogság előtti szövegek hallgatása mellett az is elgondolkodtató, hogy a kapcsolódó szövegek az állítólagos jahvista forrásban mind későiek. Ilyen késői betoldás például a Ter 12,1-4a Ábrahám meghívásáról, amely összekapcsolja az őstörténetet a pátriárkák történeteivel.⁴⁸ De hasonlóképpen a pátriárkákat a kivonulás hagyományaival összekapcsoló szövegek is későiek. Ezenkívül az úgynevezett jahvista szövegeknek nincsenek közös stílusjegyei, közös teológiája (a papi és a deuteronomista szövegeknek van). Egyre valószínűbbnek tűnik tehát, hogy jahvista forrás helyett egyszerűen csak fogság előtti hagyományokról kell beszélnünk, amelyek nem alkottak egy nagy történeti művet, és amelyeknek az ismertsége is igen változó lehetett.

A kutatásnak ezek az újabb eredményei egyre fontosabb szerepet juttatnak a papi szerzőknek, akiknek a munkája által a Pentateukhus összeállt. A papi teológia határozza meg az egész Pentateukhus alapszerkezetét, ez a szemlélet nyomta rá a hagyományokra a végső bélyeget. A Pentateukhus hasonlít egy két földrengés (Kr. e. 721; 586) után újjáépített városhoz.⁴⁹ Vannak benne teljesen lerombolt, a romok helyén újjáépített házak (csak a P hagyomány által hozott elbeszélések; pl. Ter 17), vannak félig megmaradt, félig viszont újonnan kiegészített épületek (P + fogság előtti hagyományok összeötvözve; pl. Kiv. 14), végül vannak egészen épenmaradt épületek is (fogság előtti hagyományok; pl. Ter 26). Ám minden épület arra szolgál, hogy a fogság utáni népet befogadja. Vagyis az egész Pentateukhus elsődleges történelmi kontextusa a fogság utáni helyzet, ebből a történelmi szituációból értelmezendő.⁵⁰ Mindez tehát a papi hagyomány döntő szerepét húzza alá a Pentateukhus megértése szempontjából. Lássuk ennek a ténynek az igazolását néhány konkrét szöveggel kapcsolatban.

A vízözön (Ter 6,5-9,19)

A vízözön elbeszélésében sok belső feszültséget, ellentmondást láthatunk. Már BERNHARD WITTER (1683-1715) és JEAN ASTRUC (1684-1766) felfigyeltek a kétféle istennév (YHWH, ill. Elohim) használatára. Noé hol egy párat visz be a bárkába minden állatfajból (Ter 6,19-20), hol a tisztátalanokból egy, a tiszta állatokból viszont hét párat (Ter 7,2-3). A vízözön időtartama hol 40 nap (Ter 7,4. 12; 8,2b), hol 150 (Ter 7,24; 8,3). Ezenkívül az elbeszélés számos eleme kétszer is szerepel a leírásban: az emberiség gonoszsága, Isten elhatározása, a vízözön bejelentése, parancs a bárkába való belépésre, parancs az állatok bevitelére, belépés a bárkába, a vízözön kezdete, az élőlények pusztulása, a vízözön vége, a vizek leereszkedése, ígéret hogy nem lesz többé vízözön. Kézenfekvőnek tűnt a feltételezés, hogy egy ősi ('jahvista') és egy későbbi (papi) elbeszélést ötvöz össze itt a Biblia.

A hipotézisnek azonban igen sok gyengéje van. A 'jahvista' (YHWH nevet használó) versek szókinccse igen gyakran késői, pl.: „szíve gondolatainak minden vágya” (Ter 6,5; 8,21; vö. 1Krn 28,9; 29,18; MTörv 31,21; Iz 26,3; Zsolt 103,14); „az ember gonoszsága nagy” (Ter 6,5; vö. Préd 8,6); „kellemes illat” (Ter 8,20-21; vö. Lev 1,9; Ez 6,13). Több kifejezést a 'jahvista' versek a papi versekből kölcsönöznek, pl.: „igaz ebben a nemzedékben” (Ter 7,1; vö. 6,9); „hímet és nöstényt” Ter 7,3; vö. Ter 6,19; 1,27). A 'teremteni' (bara') ige használata (Ter 6,7) egyedülálló volna itt jahvista szövegben. Ezt az ígét Deutero Izajás hatására kezdi el a teremtés értelmében használni a Biblia. A második teremtéstörténet a 'csinálni' ('asah) és a 'formálni' (jacar) ígét használja a teremtés kifejezésére (Ter 2,4b.7). A bara' - teremteni ige nem a jahvista, hanem a papi írás jellemző kifejezése (vö. Ter 1,1). A 'jahvista' versekben szereplő állatlisták (Ter 6,7; 7,23) ugyancsak papi szókinccset használnak (pl. „csúszómászók”; vö. Ter 1,24-25). Meglepő egy ősi jahvista szövegben a tiszta és tisztátalan állatok megkülönböztetésére tett nagy hangsúly (Ter 7,1-3). Ez a megkülönböztetés a Leviták könyvének (késői) törvényeiben lesz jelentős (Lev 11; MTörv 14). Az említett szöveg stílusa is a papi írással rokon. Az ajtó becsukásának említése (Ter 7,16b) - állítólagosan jahvista szöveg - a papi versek közt van a helyén, a 'jahvista' szövegek közt a Ter 7,5 és 7,10 között kellene állnia. Szemmel láthatóan jahvista betoldás a papi szövegbe.

Minden jel arra mutat, hogy a YHWH nevet használó versek kiegészítései egy meglévő papi elbeszélésnek. A kiegészítések egyik célja a mezopotámiai vízözön-elbeszélések elemeinek befűzése a bibliai történetbe. A zsidóság a fogság alatt és után egyre jobban megismeri ezeket az elbeszéléseket, és a Bibliából hiányzó elemeket betoldják. Ilyenek az ajtó becsukása (Atrahasis 3,252; Gilgames XI, 93); a madarak küldése (Gilgames XI, 145-154) és az áldozat (Atrahasis 3,5.34-35; Gilgames XI, 159-161).

⁴⁸ A szövegrészlet beékelődik Terach vándorlásának leírásába. A Ter 11,31-32 leírja, hogy Terach elindul Kánaán földje felé, de útközben, Háránban meghal. A Ter 12,5 itt folytatja: Ábrahám megy tovább a megkezdett úton Kánaán felé. A Ter 12,1-4a megszakítja ezt a leírást. Erre az isteni hívásra nem történik visszautalás Ábrahám történetének további szövegeiben (kivéve két késői szöveget: Ter 18,18; 22,18). A fogság alatt vagy az után megfogalmazódó szöveg a káldeus (= babiloni; óriási anakronizmus!) Urból hazatérő Ábrahámot, mint a fogságból visszatérők példaképét és őst mutatja be. A fogságból hazatérők is a hitükért, mindent hátrahagyva indulnak az ismeretlenbe, az Ígéret Földje felé, az ősatyák hitét keresve.

⁴⁹ SKA, JEAN-LOUIS, *Introduzione alla lettura del Pentateuco* (Roma 1998) 211.

⁵⁰ *Ibid.*, 212.

A jahvista kiegészítések másik célja a vízözönt okozó bűn természetének pontosabb meghatározása. A Ter 6,5-8 megfogalmazása szerint az emberi szív gondolata rosszra hajlik. A papi szerző megfogalmazása helyett, mely a „minden test”-en, azaz minden élőlényen eluralkodó erőszakot említi a vízözön okaként (Ter 6,11-12), a jahvista kiegészítések egy ennél mélyebb gyökeret, az ember szívében levő rossz hajlamot nevezik meg.

A Ter 7,1-4 jahvista kiegészítése pontosítja a bárkába bevitt állatok számát (Vö. Ter 6,19-22 [P]): a tiszta állatokból hét pár kerül a bárkába, csak a tisztátalanokból kettő. Mindez a vízözön végén bemutatott hálaáldozatot (a mezopotámiai mítoszokból kölcsönzött részlet) készíti elő: az áldozathoz tiszta állatok kellenek, és a tiszta fajoknak is el kell majd szaporodniuk a vízözön után.

A jahvista szöveg (értsd: a YHWH nevet használó, fogság utáni redakció) igen nagy súlyt fektet az áldozat témájára. A bűn, ami a babiloni fogságot is okozta, elkerülhetetlen. Az ember szívének vágya rossz ifjúságától fogva (Ter 8,21). Az egyetlen kiút a bűnből és az általa létrejött tragédiákból az engesztelés, a kultusz.

Nézzük most a vízözön eredeti papi elbeszélését, melyet a jahvista redaktor később kiegészített! A papi írás szerint a vízözön oka az, hogy a föld megtelt erőszakkal (h^{am}amas), minden test rossz útra tért (Ter 6,11-13). Nem csak az emberek között, hanem az állat és az ember között is erőszak uralkodik. Ezért a vízözönben 'minden test' (minden élőlény) elpusztul, nem csak az ember (Ter 6,17). Isten az embert a mindenség pásztorául rendelte, hogy uralkodjon az állatvilágon és gondozza azt (Ter 1,28-29).⁵¹ A teremtés rendjének őre az ember. Ha az ember ehelyett zsarnokává válik a világnak, akkor a teremtés rendje összeomlik, a mindenség visszahull a káoszba. A papi írás a vízözönt a teremtés rendjének összeomlásaként írja le. A mélység forrásai feltörnek, az ég csatornáit megnyílnak (Ter 7,11). Az alsó és a felső vizek, amelyeket Isten szétválasztott (Ter 1,7), most újra összekeverednek.

A vízözön végnek leírása szintén a teremtéstörténetet idézi. Isten újra újtára indítja a világot, újra megáldja az embert és újra megparancsolja neki, hogy szaporodjon és sokasodjon, töltsse be a földet (Ter 8,17; 9,1). Van azonban egy eltérés is a teremtéstörténetétől. A teremtéskor az ember és az állatvilág között harmónia van, és az ember csak a növényekből táplálkozhat (Ter 1,29). Most Isten korrigálja a teremtés eredeti rendjét. Azt mondja az embernek: 'Féljen és rettegjen tőletek minden élőlény' (Ter 9,2). Az embernek adja ételül az állatokat is, éppúgy mint a zöld növényt (Ter 9,3). Mintha Isten beletörődött volna az erőszak, a rossz jelenlétébe a földön. Egyfajta kompromisszum születik itt, egy új világrend, amelyben helye van a rossznak, de azt Isten korlátok közé szorítja. A vér fogyasztását és a gyilkosságot megtiltja (Ter 9,4-7).⁵²

A 'h^{am}amas' (= erőszak) szónak erős társadalmi felhangjai vannak. Elsősorban az erős, a hatalmas, a gazdag kegyetlenségét jelenti a szegénnyel, az elnyomottal szemben. A próféták igehirdetése szerint a babiloni fogság egyik legfőbb oka a választott népből eluralkodó erőszak, a gyöngék és a szegények elnyomása (Ám 3,10; 6,13; Ez 7,23; 8,17; 28,16). Ezzel a szóval jelzik a próféták Babilon népeket eltipró brutalitását is (Jer 51,35; Hab 2,8.17; Joel 4,19; Ez 7,23). A vízözön és később a babiloni fogság is egyenes következményei a földet elözönlő erőszaknak.

Isten azonban menedéket készít az ember számára ebből a vízözönből, a bárkát. A bárka méretei sok hasonlóságot mutatnak a szent sátor (Kiv 25-31), Salamon temploma (1Kir 6), és az ideális ezekieli templom méreteivel (Ez 40-42). A bárka fedelére használt kifejezés (mikseh) ugyanaz, mint ami a szent sátor tetejét jelzi (Kiv 26,14). A bárka három szintje a világ három szintjének (alvilág, föld, ég) mása. Ahogyan a világmindenség befogad minden lényt, halottakat, élőket, angyalokat egyaránt), éppígy a bárka is. A bárka négyszögletes alakja utal a négy égtájra. A bárka tehát mikrokozmosz, templom, az életet átmentő szent hely. A menedék az erőszak özönvizéből a templom, Isten közössége, az általa létrehozott, az Ő rendje szerint működő világ. A fogság népeket megsemmisítő, elnyelő zűrzavarában a menedék a templom, Isten szent közössége.

Végül a papi leírás fontos eleme a Noéval kötött szövetség. Izrael eredeti elképzelése az Istennel kötött szövetségről egy feltételekhez kötött szövetség volt. A deuteronomista iskola a hetita és az asszír államszerződések mintájára ábrázolja a sinai szövetségkötést: a szerződő fél bemutatkozása („én vagyok az ÚR a te Istened...”), jótéteményeinek felsorolása („aki kihoztalak téged Egyiptom földjéről...”), a szövetség feltételei (a parancsok), a szövetség dokumentumának őrzésére, és időről időre való felolvasására vonatkozó előírások (kőtáblák a szent sátorban), a szövetség tanúi („tanúul hívom ma ellenetek az eget és a földet...”), áldások és átkok a szövetség megtartása ill. megszegése esetén (vö. MTörv 5,1-6,9; 27,1-28,69). A deuteronomista teológia tehát feltételes szövetséget ábrázol Isten és a népe között. Ha a nép megtartja a parancsokat, akkor Isten áldásában részesül.

Ez a teológia krízisbe kerül a babiloni fogság idején. Izrael ugyanis gyökeresen megszegte a szövetséget, az

⁵¹ A Ter 1,29-ben szereplő rdh ige az akkád redü szóval rokon, ami pásztort jelent (vö. Zsolt 68,28). Helytelenek azok a fordítások, amik valamilyen erőszakos uralkodást sejtetnek.

⁵² A Biblia nem a vegetáriánus életmód mellett tör lándzsát, amikor a teremtés ősi rendjét úgy ábrázolja, hogy akkor az ember még nem ette meg az állatokat. A vegetáriánus élet eszménye idegen a Bibliától. Sokkal inkább egy szimbolikus kifejezőmódról van szó, amellyel a Biblia jelzi a kezdeti, azóta eltűnt harmóniát, amely vissza fog térni a végső időkben, amikor majd szalmát eszik az oroszlán (Iz 11,7).

átkok be is következtek, a szövetség megtört. Van-e innen továbbvezető út? A papi iskola egy erősebb, mélyebb alapot akar vetni Izrael létének, mint a sínai szövetség. Meglepő tény, hogy a szövetség kifejezést a papi iskola nem használja sínai eseményekkel kapcsolatban. A papi szerző egy régebbi és biztosabb alapot keres, mint a sínai szövetség. Ezt az alapot pedig a Noéval és az Ábrahámmal kötött szövetségben találja meg (Ter 9,8-17; 17,1-27). Mindkét szövetség egyoldalú, Isten ígéletén alapszik. Az ember bűne nem teheti semmissé. Noé szövetsége az egész emberiséggel kötött szövetség, Ábrahámé pedig a választott néppel kötött szövetség. Mindkettőt egy jel kíséri: a szivárvány, illetve a körülmetélkedés.

A fogság utáni Izrael tehát Isten ígéletére, a Noének és a pátriárkáknak ígért hűségre építi a hitét. Később azonban ez a teológia is elégtelennek bizonyul. A bűn valóságával ugyanis küszködik az ember, azt nem lehet megkerülni. Így születik meg a Pentateukhus harmadik nagy teológiája, a Szentség Törvényének (Lev 17-26) teológiája. Ez a harmadik teológia szintézist alkot a deuteronomista és a papi iskolából. Tartalmazza mind a feltételes szövetség gondolatát (pl. áldások és átkok; Lev 26), mind a pátriárkáknak tett feltételek nélküli ígéletet (Lev 26,41-44). Ezen túlmenően pedig kiutat mutat a bűnből, kiutat a hűtlenség felülmúlására. Ez a kiút az engesztelés. A fogság utáni zsidóság legátéltebb, érzelmileg legfontosabb ünnepe az engesztelés napja lesz (Lev 16).

Átkelés a Sás tengeren (Kiv 13,17-14,31)

A Sás tengeren való átkelés elbeszélésében szintén sok feszültséget, kisebb ellentmondást találunk. A csoda leírása estenként Mózes botját említi, amellyel ő széthásítja a vizeket (Kiv 14,16. 21ad), máskor viszont egy egész éjszaka fújó keleti szelet, amely kiszáritja a tengert (Kiv14,21bc. 27b). A bibliakutatók feltételeznek egy ősi elbeszélést, amely a tenger partjára érkező Izrael és Egyiptom táborát említi, az egész éjszaka tartó erős keleti szelet, a tenger kiszáradását, a hajnali pánikot Egyiptom táborában, az egyiptomi katonák menekülését a tenger felé, és végül azt, ahogyan reggel Izrael látja az egyiptomiak holttesteit a tengerparton, és hisz az Úrnak valamint az ő szolgájának Mózesnek. Feltételeznek ezen kívül egy későbbi, papi elbeszélést, amely leírja, hogy Izrael az Úrhoz kiált, Mózes kiterjeszti a botját, a vizek kettéhasadnak, Izrael átkel a falként álló vizek között, a vizek aztán visszatérnek az üldöző egyiptomiakra és elborítják őket. Mi most csak a két elbeszélés néhány fontos teológiai gondolatát szeretnénk kiemelni.

Az ősi elbeszélés⁵³ műfaja teofánia, mégpedig olyan teofánia, amely Isten emberét igazolja, a beléje vetett hitet erősíti. Ennek a műfajnak az alapelemei:

- a nép Istenhez kiált
- Isten embere bejelenti az isteni közbelépést („álljatok... és meglátjátok...”)
- Isten közbelép
- A nép elismeri Isten emberének tekintélyét.

A Sás tengeren való átkeléshez nagyon hasonló elbeszélést találunk Sámuel prófétával kapcsolatban. A szárazság idején Sámuel bejelenti Isten segítségét, amely be is következik, a nép pedig hisz az Úrban és Sámuelben (1Sám 12,16-18).⁵⁴

A papi elbeszélés egyik fontos motívuma a szív megkeményítése, ill. az ÚR elismerése. Isten megkeményíti a fáraó szívét, az üldözi Izraelt még a tengerben is, végül pedig az egyiptomiak, amikor rájuk zúdul a víz, „megtudják, hogy én vagyok az ÚR”. Ezek a motívumok igen fontos szerepet játszanak Ezekiel próféta könyvében is, aki a papi írással nagyon sok rokonságot mutat, feltehetően annak egyik szellemi atyja. Ezekiel sokat ír arról, hogy a nép szíve megkeményedett, megkérgesedett a fülük, nem hallgatnak az Úrra (Ez 3,7). Ennek a következménye az, hogy Izrael a fogságba került. Isten ugyanis hiába figyelmeztette népét a próféták által, és hiába igazolta magát csodás jelekkel, a nép nem hitt. Éppen így, a papi szerzők leírása szerint, a fáraó nem hisz a csapások hatására. Isten ezért egy „nagy ítéletet” tart Egyiptom felett: „Akkor majd megtudják, hogy én vagyok az ÚR” (Kiv 7,1-6). Ez a nagy ítélet a Sás tengernél következik be. Hasonlóan ígéri Ezekiel próféta, hogy az Úr majd nagy ítéleteket hajt végre a népeken, megmutatja dicsőségét, és a népek akkor majd megtudják, hogy Ő az ÚR (Ez 28,22).

A Sás tengernél az ÚR megdicsőül (Kiv 14,4. 17-18). A papi írás hangsúlyt fektet arra, hogy az ÚR dicsősége nem csak a kultuszban van jelen, nem csak a szent sátorot tölti be (Kiv 40,34-35)⁵⁵, hanem jelen van a nép

⁵³ Tudatosan nem nevezzük jahvista elbeszélésnek, vagy a jahvista forrásban szereplő történetnek, mert egy a fogság előtt létező, az ősi elbeszéléseket egy történeti forrásban összefogó jahvista forrás léte igen kérdéses, sőt valószínűtlen.

⁵⁴ SKA, JEAN-LOUIS, *Le passage de la mer. Étude de la construction, du style et de la symbolique d'Ex 14,1-31* (Analecta biblica 109; Rome 1986) 161-166.

⁵⁵ Ez a leírás a papi történetírás egyik csúcspontja. Az ókori teremtésmítoszok (Enuma Elis, Ugariti teremtéselbeszélés) gyakran templomépítéssel zárulnak. Elkészül a templom, ahol az ember imádja a Teremtőt. A papi szerző leírásában a teremtés hetedik napján Isten megalkotja a szombatot, a szent időt, majd később megszületik a mennyei minta szerint a szent sátor, a szent hely is. Miután pedig „Mózes befejezte minden munkáját” (Kiv 40,33: világos utalás a teremtéselbeszélés végére), az ÚR dicsősége betöltötte a szent sátrat.

vándorlása során is, az üdvtörténet fontos eseményeiben (manna, Korach lázadása, Meriba vizei). Éppenígy hangsúlyozza Ezekiel, hogy az Úr dicsősége elhagyja a templomot, és együtt megy a népével a fogságba (Ez 1,28; 10,18-22).

A papi szerző leírása a Sás tengeri csodáról egy elementáris erejű kép. Izrael bemegy a halálba, olyan helyre, ahol az ember számára lehetetlen az élet. Vakon követi Mózesen ezen a szűk ösvényen. A vizek kettéhasadnak, és előtűnik a száraz: Mózes a Teremtő gesztusát ismétli, aki elválasztotta a vizeket és előtűnt a szárazföld (Ter 1,6-10). Izrael megteremtését ábrázolja a papi szerző hatalmas erővel. Azt a pillanatot, amikor Izrael megszületik a tenger méhéből, az élet megszületik a halálból. Mintegy hatalmas tabló, ábrázolja a tengeren való átkelés Izrael lényegét. Addig marad életben ez a nép a halál helyén, a népek közé szétszórva, a megsemmisüléstől fenyegetve, amíg halálmegvető bátorsággal követi Mózeset, amíg tud hinni a halálból is életet teremteni képes Istenben. Méltán lett a kivonulás a keresztség, Mózes pedig a minket a halálon átvezető Feltámadt Krisztus előképe.⁵⁶

A föld gyalázói (Szám 13-14)

A kémekről szóló elbeszélés az előző kettőhöz hasonlóan számos feszültséget tartalmaz. Nem világos, hogy Párán pusztájában (Szám 13,3) vagyis a Sínaihoz közel (vö. Szám 10,12), vagy pedig Kádesben vagyunk (Szám 13,26), mely utóbbi a Cin pusztájában van (vö. Szám 20,1; MTörv 1,19-46). Nem világos, hogy a kémek Kánaán egész földjét bejárják (Szám 13,2), vagy csak Hebron környékét és Eskol völgyét (Szám 13,22-26). Nem világos, hogy a kémek beszámolója jót és rosszat is tartalmaz az ígéret földjével kapcsolatban (Szám 13,27-29), vagy csak rosszat (Szám 13,32-33). Végül nem világos, hogy Káleb egyedül (Szám 13,30; 14,24), vagy Józsuéval együtt (Szám 14,6-7. 30. 38) kel az ígéret földjének védelmére. A feszültségeken kívül ebben az elbeszélésben is igen sok ismétlés van. Az Úr parancsa a föld kikémlelésére, a kémek beszámolója, a közbeszólás a föld védelmében, a záró isteni beszéd mind kétszer szerepel az elbeszélésben. A kutatók ebben az esetben is feltételeznek egy ősi, fogság előtti elbeszélést, és egy későbbi papi leírást.

Lássuk most a papi elbeszélés főbb motívumait! A papi elbeszélésben igen gyakran, nagy hangsúllyal szerepel a Kánaán földje kifejezés. A papi történetírás többször is hangsúlyozza, hogy Isten Kánaán földjét az ő népének adta örökös birtokul (Ter 11,31; 12,5; 17,8; Kiv 6,4). Érdekes felfigyelni arra, hogy a papi elbeszélés demilitarizálja a kémek történetét. Igazából nem is kikémlelik (rgl ige piel alakja), hanem bejárják (twr ige) a földet. Az ókorban egy földterület akkor vált az azt megvásároló vagy azt öröklő tulajdonává, ha be is járta a területet. Justinianus császár törvénykönyvében *ambitus*-nak nevezi ezt a jogcselekményt. Ugyanez a felfogás van jelen Áháb történetében is, amikor ő lemegy a megölt Nábót szőlőjébe, hogy azt birtokba vegye (1Kir 21,15-18). A papi szerző kiemeli azt, hogy Ábrahám bejárta Kánaán földjét Északról Délre és Keletről Nyugatra (Ter 13,7). Az Úr azt ígéri Józsuénak, hogy neki ad minden földet, „amit bejár a lábatok” (Józs 24,3). Kánaán földje tehát Izrael tulajdona, az Úr „nekünk adja” (Szám 14,8).

A babiloni fogság után hazatérő nép katonailag, valóságosan nem tudta újra birtokba venni az ígéret földjét. Időközben mások (edomiták; a népből otthonmaradottak) kezébe került (Ez 11,15; 33,24). Ők csak bejárhatták a földet, mint valaha Ábrahám, aki egyetlen talpalatnyi földet sem birtokolt Kánaán földjéből, csak azt a sírhelyet, ahová Sárát eltemette. Ábrahám csak ígéretképpen kapta meg Kánaán földjét, csak hitben birtokolhatta. Ugyanez történt a fogságból, a káldeus Urból hazatérő kései utódaival.

A kémek a papi szerzők leírása szerint gyalázták az ígéret földjét (Szám 13,32; 14,36-37). Ez a kifejezés Ezekiel prófétánál fordul elő ismételtelen. Ezekiel idejében, és később is előrementek egyesek Babilonból 'kikémlelni' az ígéret földjét, vajon lehet-e hazamenni. Ezek a kémek aztán igen gyakran rossz híreket hoztak. Az a föld felfalja lakóit, éhínségben pusztulnak el az ott lakók (Ez 36,3.13). A kémek gyalázták az ígéret földjét. A papi szerző óriási véteknak, tragédiának ábrázolja ezt.⁵⁷ Akik a földet gyalázták, azokat azonnal halálra sújtotta az Úr, akik pedig nekik hittek és nem Józsuénak (és Mózesnek), azoknak 40 éven át bolyonganiuk kell a pusztában, amíg egytől egyig mind meg nem halnak. Izrael népe addig marad fenn, amíg Ábrahám nyomában tart az Ígéret Földje felé, amíg hisz az őt szólító Istennek. Amint gyaláznia kezdi az ígéret hazáját, akkor belevész a történelem sivatagába.

Józsué és Káleb így biztatta a népet: „Ne féljete a föld népétől!” (Szám 14,9). A föld népe (אֲמֹת הָאָרֶץ) kifejezés több jelentésváltozáson is átment az évszázadok folyamán. Júda történetének utolsó évtizedeiben a vidéki földbirtokosokat, a vidék lakosságát jelentette. Ők voltak azok, akik a dávidi dinasztiát igen nehéz helyzetekben

⁵⁶ SKA, JEAN-LOUIS, *Le passage de la mer. Étude de la construction, du style et de la symbolique d'Ex 14,1-31* (Analecta biblica 109; Rome 1986) 110-112.

⁵⁷ Norbert Lohfink szerint a papi elbeszélés négy 'eredeti bünt' ábrázol: az erőszakot (amelynek büntetése a vízözön); a fáraó kegyetlenségét (melynek büntetése az egyiptomiak tengerbe veszése); a föld gyalázását; végül Mózes és Áron hitetlenségét Meriba vizeinél. Az első két bünt pogányok, a második kettőt Izrael követte el. Míg az első két bünt büntetése a víz által történt, addig az utóbbi kettő elkövetői a sivatag homoktengerébe veszték el, a pusztában kellett meghalniuk. Vö. LOHFINK, N., *Theology of the Pentateuch* (Augsburg Fortress 1994) 96-115.

megvédelmezték. Atalja meggyilkolása után a föld népe rombolja le Baal oltárát (2Kir 11,14. 20), a királyfiak meggyilkolásából egyedül megmenekülő Joást a föld népe segíti a trónra (2Kir 14,19-21), az istentelen Ámon uralkodása után a föld népe kiáltja királlyá a gyermek Joziját, aki megújítja majd Izrael hitét (2Kir 21,23-24), és ők állnak Joaház mellé is (2Kir 23,29-30). Úgy tűnik, hogy Júda végnapjaiban a dávidi dinasztia a fővárosi elit, a hadsereg vezetői, az udvari emberek helyett a vidéki lakosságra tudott támaszkodni. A vidék, amely feltehetően neheztelt a súlyos adókat felemészítő jeruzsálemi arisztokráciára, szövetségest vélt találni a királyban. Jozija reformjának egyik fő hangsúlya talán ezért is a szegények védelme, segítése. A babiloni ostrom után Jeruzsálemből elhurcolják az előkelőket, a kézműveseket, az udvari főembereket. Feltehetően a vidéki lakosság - legalábbis bizonyos szempontból - örült ennek a fejleménynek. Úgy tűnik, hogy hamar elfoglalták a fogságba hurcolt jeruzsálemiek földjeit. Amikor azután a babiloni fogságból egyre többen hazatérnek, éles ellentét alakul ki a hazatérők, és a föld népe között. Ezdrás és Nehemiás könyvében több vádat is hallunk, amelyek szerint a föld népe beszennyezte az országot (Ezdr 9,11; Neh 10,32). Az is világos azonban, hogy közülük többen csatlakozhattak a hazatérőkhöz (Ezdr 6,21).

A fogságból való hazatérés tehát nem volt zökkenőmentes, és a problémák egyik részét pontosan a föld népe jelentette. Ezdrás leírása szerint Jeruzsálem építői az egyik kezükben a kardot fogták, és rettegéssel mutatják be az első égőáldozatot, mert félnek a föld népétől (Ezdr 3,3; Neh 4,8.11). Amikor a papi szerző így fogalmaz a képek elbeszélésében: „ne féljete a föld népétől”, akkor a fogság utáni olvasó minden bizonnyal magára, a saját félelmeire ismert.

Talán ez a néhány rövid reflexió is kellőképpen rávilágított arra, hogy a papi írás nem a dekadencia szinonimája, ahogyan azt Wellhausen vélte. Ellenkezőleg, a papi írás a babiloni fogság kohójában megtisztult, az onnan újjászülető nép önazonosságát, hitét fogalmazza meg nagy erővel. Ez a teológia az, amely a Pentateukhus végső formáját a döntően meghatározta. A papi írás gondolatai, nagyerejű képei a mai kor babiloni fogságában, az egyház mostani krízisében is irányt mutatnak és bátorítanak.

Ósi hagyományok a Pentateuchusban

(nem vizsgaanyag)

A kutatás egyik célja az volt, hogy megállapítsa, melyek a Pentateuchusban található legősibb hagyományok? Itt csak egy rövid felsorolásra szorítkozunk.

A Teremtés könyve első 11 fejezetének szinte minden szövegrésze késői megfogalmazású. Pl. a vízözön történetét a papi hagyományban fogalmazzák meg, majd ehhez toldanak hozzá.

Ábrahám és Lót története ősi, eredetileg egy ciklust alkotott. Szintén régi hagyomány a pátriárka egyiptomi/ill. Gerár-i tartózkodása az éhínség idején. De késői megfogalmazású Izsák feláldozása, és a szövetségkötés, valamint Izsák kiházasításának története. Jákob ciklusa is ősi, de az Ábrahám történetekkel csak később kapcsolták össze. József története szintén egy önálló egység. Feltehetően északon született, és később került át délre. Az a tény, hogy Júda kiáll Benjáminért, egy történelmi hagyomány, vagy esemény rögzítése lehet (Kr. e. 722 körüli események?).

A kivonulás történeteiben az első két fejezet önálló egységet képez. (Nem egészen világos hogy a két fejezetben található többféle különböző hagyományt miért kapcsolták össze). Az egyiptomi ember megölését és Mózes meghívását is későbbi betoldásnak tartják. (Nincs szó benne arról, hogy a fáraó halálra keresné Mózeszt.) Természetesen vannak ősi elemei. A “csapások” szintén önálló hagyomány lehetett valaha. A Kiv 14 szintén önálló hagyomány, nem utal vissza a csapásokra, nem utal az áldozatbemutatásra sem.

A Sínai perikópából ősinek tartják a teofánia lezajlását (Kiv 19,10-19) és a kultikus dekalógust (Kiv 34). Itt található az ún. szövetség törvénye (Kiv 21-23), nagyjából Hiszkija idejéből. A többi későbbi.

A pusztai vándorlás története szintén önálló hagyomány volt. Nincs megemlítve benne az egyiptomi rabság, elnyomás, nem ismeri a csapásokat, a Sás-tengeri átkelést sem. Valószínűleg a déli országrészben keletkezett.

A Pentateuchus végső formáját a papi és más hagyományok összefoglalásával, egybeolvasztásával nyeri el. Ideje a fogság utánra tehető. Nem áll az a nézet (P. Frei), hogy ez egy a perzsa birodalom által jóváhagyott zsidó alkotmány vagy törvénykönyv lett volna. Egy perzsák által elfogadott törvénykönyvben nem lehetett volna ennyi történet. Bár az igaz - maradtak fenn erre adatok-, hogy a perzsa uralkodók bizonyos népeknek adtak részleges önkormányzatot (Letoon-i felirat, Elefantine, Szárdeszi felirat, Ezdr 7,12). A Szentföld határa a Teremtés könyve szerint egészen a perzsa birodalom területére nyúlik. Ezt nem hagyta volna jóvá a perzsa uralkodó. Azután a birodalom központjában nem maradt fenn egyetlen arám fordítás sem a Pentateuchusból (vagy annak részleteiből). A könyv inkább belső igényből született; Izrael származásáról, és a népek közti határokról szól. Ki az, aki a zsidó néphez, a szövetséghez tartozik. Izrael papi királyság, a törvény és a szent sátor köré szerveződő nép, útban az ígéret földje felé.

RÉSZLETES SZÖVEGMAGYARÁZAT (egzegézés)

Az első teremtéstörténet (Ter 1,1-2,3)

A fejezet határainak megállapításánál figyelembe kell venni a “nemzetségek” formulát. Ezzel a formulával kezdődik az egyes nemzetségekről, egyes népek eredetéről szóló történetek, vagy az egyes családfák. Általában címként szerepelnek (ahogyan a mi esetünkben is; Ter 2,4). A második történet (Ter 2,4-3,24) újratekinti a teremtés elbeszélését. Nem törölték a két hagyományban megmaradt történeteket, hiszen mindkettőt nagyon tisztelték. Azt, hogy mi a teremtés azt nem lehet leírni. Jobb is, ha két történet van, az olvasó majd mögé gondol, és megsejti az emberi szavakkal nem kifejezhető mondanivalót. A történet alapszerkezete a hét nap.

A hétnapos hét eredetéről

Egyiptomban nem ismerték a hét napos hetet. Ott tíz napos egységekre osztották a hónapot. Valószínűleg ezt a szokást őrzi Mózes harminc napos gyásza. A Távol-Keleten sem ismeretes a hetes beosztás, vagy a hetedik a munkaszüneti nap. Délnyugat Kínában minden hatodik nap volt 'munkaszünet', amikor az asszonyoknak nem kellett kimenniük a földekre, és elvégezheték az elmaradt ház körüli munkákat. Babilonban voltak *szerecsétlen napok*: hónap hetedik, tizennegyedik, tizenkilencedik, huszonegyedik és huszonnyolcadik napja. Amit az ember ezen a napon tesz azt úgy is elrontja. Létezik Babilonban ezenkívül a *sapattu*, a szív megnyugvásának napja, ez volt a hónap közepe. Ezen a napon kevesebbet dolgoztak, az üzletekben elkészítették a számadást. Egyesek arra gondolnak, hogy a zsidók ezt a két szokást összekötötték. Ezzel szemben meg kell jegyeznünk, hogy a zsidóságnál a szombat nem szerecsétlen, hanem szent nap, az Úr különleges áldása van rajta. A babiloni *sapattu* azonosítása problematikus a sabbattal. A nyelvészek szerint a semita nyelvekben a kettőzés rendkívül fontos. Ebben a két szóban a kettőzés éppen fordítottan van. Mindent összevetve a kutatók általános véleménye az, hogy a hetedik munkaszüneti nap a zsidóság találmánya. Sehol sem volt ismeretes. Ez a törvény nem, mint egy engedménnyről, beszél a szombati munkaszünetről (nem muszáj mindig dolgozni), nem praktikus szempontból lett bevezetve, hanem fontos, pozitív parancsként írja elő a pihenést.

A szombatot nevezték *szentnek* (héberül *qádós*, alapjelentése levágott). A hétköznapokból kivágták. Kivágták az örökös rohanásból, a pénzhajhászásból. Az ünnepkor megáll az idő, és belépünk Isten öröklétébe. Addig ember az ember, amíg képes megállni. Nem arra született, hogy csak termeljen és dolgozzon. Ahhoz, hogy az ember lelke élni tudjon szükséges hogy ki tudjon szakadni a hétköznapokból.

Jel is a szombat, Isten és ember között. Hétről-hétre visszaemlékezik az ember Isten nagy tetteire. Sajnos ezt később úgy értették, hogy a zsidó népet a többi néptől megkülönböztető jel. A jel, amely eredetileg Istenre utalt, az már a zsidó népre utal, ő az aki megtartja az Isten törvényét.

Összeköti a Szentírás a szombatot a *teremtéssel* is. Isten példát ad. Ő is hat napig dolgozott, és a hetedik napon megpihent. Mélyebb értelme is van azonban ennek a párhuzamnak: amikor az ember ünnepel, megpihen, részesedik Isten cselekvésében, Isten örökkévalóságában.

Összeköti még a Szentírás a szombatot az egyiptomi rabszolgaságból való *szabadulással*. „Szombaton ne dolgozz se te, se rabszolgád, mert te is rabszolga voltál Egyiptomban” (Mtörv 5,12). Ezen a napon megszűnik a rabszolga és úr közötti távolság. A szombat megváltott idő, amikor nem a világ törvényei érvényesülnek.

A rabbik nevezték a szombatot *menyasszonynak* is. Az egyik legfontosabb ének a péntek esti liturgiában: „Gyere kedvesem, menjünk a menyasszony fogadására.” Isten felszólítja kedvesét, Izraelt a találkozásra. Szombat Isten anyai arcát jeleníti meg. Szombaton rabbinikus hagyomány szerint Isten *kétszeres lelket* ad az embernek, hogy igazán átélhesse az ünnepet. Este a fényeket az anya gyújtja meg. Egyike ez azon kevés szertartásoknak, amelyeket az asszony végezhet. A teremtés, az ünnep fényéit az asszony tudja igazán meggyújtani, akitől az élet származik.

A Misna később körülbástyázza, hogy mit nem szabad szombaton csinálni. (Pl. munkatilalom: vetés, aratás, szántás, kévébe rakás, cséplés, rostálás, válogatás, örlés, szítálás, gyúrás, sütés-főzés, nyírás, mosás, fésülés, festés, fonás-szövés, üstben való főzés, szövés, szálak széjjel szedése, összekötés, felbontás, varrás, szakítás, vadászás, állat levágása, bőr lenyúzása, annak kisózása, bőr kidolgozása, vonalazás, kenés, vágás, írás, törlés, építés, bontás, tűz gyújtása és eloltása, tárgyak hordása, munka befejezése) Megpróbálták a törvényt szigorúan betartani. Ha ezeket a pótlólag hozott rendeleteket (*kerítés* a törvény körül) betartjuk, akkor biztosan megtartjuk magát a törvényt. Jézus relativizálja a szombatot, meghaladja a törvényt: „*Itt nagyobb van, mint a szombat*”. Szerinte a szombat eszköz, hogy az egész hetet, egész életünket Istennek szenteljük. Az ember legalapvetőbb imádsága az élete. Az dicsőíti az Istent, ha úgy élék ahogy ő elvárja. Nem törli el sem a szombatot, sem a szent helyet, hanem visszahelyezi eredeti feladatkörébe. Az embernek ezekre szüksége van, hiszen testben élünk.

A hat nap felosztása és értelmezése

Milyen alapon osztja fel az elbeszélő a hat napot? Isten

- 1., az első napon megteremtette a világosságot és elválasztotta a sötétségtől,
- 2., másodikon a boltozatot, és elválasztotta a felső és alsó vizeket,
- 3., a harmadik napon szétválasztotta a vizet és kiemelkedett a szárazföld, és szárazföldön növények termettek,
- 4., ezután a negyedik napon a napot, a holdat és a csillagokat teremtette meg,
- 5., az ötödik napon a madarak és a halak teremtése következett,
- 6., végül a hatodik napon az állatokat alkotta meg Isten, és embert alkotott a saját képére és hasonlatosságára.

Az első három nap az *építés* (a világ ‘alapfalai’ megalkotásának) ideje, a második három nap a *díszítés* (az egyes alapelemek mozgó lényekkel való benépesítésének) ideje. Hasonlít továbbá egy házépítéshez is, melynek csúcspontja az ember (a ház lakójának) megteremtése. Az ember *Isten képmása*. Az Ókorban egyes uralkodókat neveztek az istenek képmásának (pl. a babiloni király Marduk képmása), azaz földi képviselőjének. A Biblia leírása szerint minden ember Isten képe, uralkodásra alkotta Isten („Uralkodjatok a tenger halain és az ég madarain...”). Az

ókori Kelet teremtésmítoszai szerint az embert az istenek szolgálatára alkották, a Biblia szerint *uralkodásra*, Isten társául.

A második teremtéstörténet

Szerkezete:

Ter 2,4a cím (a papi szerzótől való)

Ter 2,4b -3,2 teremtéstörténet (hagyományosan jahvistának tartott szöveg)

Témája az ember teremtése és elbukása; vagyis a szenvedés és a rossz okára kérdez rá (etiológia). Az elbeszélés két eredetileg független történet összekapcsolásából születik:

Az ember teremtése (2,4-24)

Az első kísérlet az isten részéről kudarcba fullad, mert az embernek nincs társa. Ekkor teremti Isten az ember társát. A szakasz a férfi örömteli kiáltása fejezi be. A 25. versben szerepel, hogy "mezítelenek voltak". Erre rímel a héberül majdnem azonos szó "ravasz" a 26. versben: a kígyó ravaszabb volt... Az ember teremtésének a mondanivalója, hogy az ember kiemelkedik a teremtett világból, társas lény, nemcsak anyag (a föld porából gyúrta Isten), hanem van benne valami, ami Istentől származik, és hozzá tér majd vissza (*„orrába lehelte az élet leheletét”*). A lélegzet, amely megfoghatatlan, amelyet az ember nem birtokol (ki-be jön a száján), s amelyet a halála pillanatában kilehel, jelképe lett az ember szellemi részének (a léleknek).

“Paradicsomtörténet”

a., tilalom a fához 2, 6-17,

b., áthágás 3,1-7,

c., szankció 3,8-21 (saját büntetések és kiűzés).

Ez a paradicsomtörténet rendkívül hasonlít az Ezdrás könyvének 28. fejezetében leírt paradicsomtörténethez. Megfigyelhető továbbá, hogy az áthágás története eredetileg önálló történet volt (amelyben csak a kígyó és az asszony szerepelt). Az eredeti büntetés a 3,22-24, a kiűzés volt. A történetet valószínűleg gyermekszületéskor, vagy beavatási szertartásoknál használták. Ilyen sorsdöntő alkalmakkor elbeszélték a család vénei, vagy közösségi elöljáró, hogy miként vélekednek az ember teremtéséről, létéről, mivoltáról.

A 6. versben szerepel, hogy "egy patak tört föl a földből, amely megítatja a földet." Ezt szintén egy későbbi betoldásnak tartjuk. A nyelvészek szerint a héberben szereplő szó a mezopotámiai "id", vagy "idu" szóból származik.

A 7. versben az Isten megteremti az embert: adam. Az *ádám* héber szó nem tulajdonnév (ahogyan magyarul sem lehetne valakit pl. Székely Ember-nek hívni), inkább a történet univerzalitását, egyetemességét emeli ki, az ember tragédiájának történetét halljuk. A szó kapcsolatban áll a héber föld (*ádámá*) szóval.⁵⁸ Az ember szó a Teremtés könyvének első 14 fejezetében 46-szor fordul elő, míg a 12-51. fejezetekben csak egyszer. Kifejezi a teremtettséget pozitív és negatív értelemben is: méltóságként és esendőségként is. Isten "megformálta" az embert. Ezt egy fazekas szakszóval fejezi ki. Khnum, az egyiptomi isten is agyagkorongján gyúrja és formálja az embert. Bár más forrásokban a földanya is megszüllheti az embert, mint egy növényt (V.ö. Zsolt 139).

⁵⁸ Még régebbi jelentése a felszín, földfelszín, bőr, vagyis az ember bőre, bőrfelszíne.

Fontos még itt megjegyezni az *életrekeltés* módját. Az egyiptomi ikonográfiában Hathor isten az élet jelét "ankh" rajzolja az emberre. Megfigyelhető, hogy nem agyagból gyúrja az embert, hanem porból. Ez kifejezi az ember gyöngeségét. A port és a hamut a szél könnyedén elfújja. A többi teremtménnyel ellentétben maga Isten leheli bele az emberbe az életető lélegzetet („*így lett az ember élő lehelet*”, vagyis élő). Az embert teremtése után keletre, Édenbe helyezi. Ez egy konkrét földrajzi helynek tűnik. Volt egy akkád terület, amelyet bit adini-nek neveztek. Ez az Eufrátesz folyópartján elterülő vidék. A LXX-es paradesios-nak fordítja, ez perzsául pain daēza, vagyis kőfallal elkerített luxuskertet jelent. Megtudjuk erről a kertről, hogy keleten van, vagyis időben és térben igen messze (Ter 11,2). Bár ezzel ellenkezik a Ter 3,24 (a bűnbeesés után az első emberpárt "messze keletre" üzték el).

Életfa Ter 20,9 és 3,22-24. Több féle néven is előfordul: "A Fa", "A fa a kert közepén", "a fa, amelyről megtiltottam, hogy egyél", "a jó és rossz tudás fája". Az életfa ismeretes más népek történetében, eposzaiban pl. a Gilgames eposzban. A 'jó és rossz tudás fája' ennek bibliai átnevezése. A történet végső formája szerint két fa áll az éden közepén: az életfa és a jó és rossz tudás fája.

Innen erednek a Föld nagy folyói is. A *négy folyó* utalás lehet a négy égtájra, a föld négy sarkára, a négy világrészre, a négy alapelemre (föld, levegő, víz, tűz), a négy élőlényre a trón előtt, és az egész univerzumra. Ezek a folyók:

-Pison folyó. Neve a pus igéből származhat, amelynek jelentése: bátran ugrani. A folyó megkerüli Havila földjét. (A 'hól' szóból, amely homokot, sivatagot jelent, ezek szerint Arábiát kerüli meg.) Más régi magyarázók (pl. Josephus) az Indus-ra gondolnak.

-Gihon folyó. Neve a 'giah' igéből származhat, amelynek jelentése feltör (mármint a forrás). Ez a folyó Kus földjét kerüli meg, ami Etiópiát jelenti: vagyis a folyó a Nílus. Néhány apokrif írás is Gihonnak nevezi a Nílust.

-Hiddekel, vagyis a Tigris. Valószínű, hogy az Idigna (sumér) szó görög átírása a Tigris. Ez a folyó Assúrtól keletre folyik.

- Eufrátesz folyó, amely a Buranun sumér (akkád purattu) szóból származik.

A négy folyó jelképezi az egész világot (a világ akkor ismert legnagyobb folyói). Vagyis nem egy kis kert, hanem az egész föld az ember bűnbeesésének színhelye; ha az ember nem vétkezik, akkor az egész világ paradicsomkert lehetne.

Szerepel a teremtéstörténetben a *munka*. Már a bűnbeesés előtt megjelenik, tehát nem a bűn következménye, nem büntetésképpen kapta az ember, hanem pozitív jelentéssel bír („művelni és őrizni” a világ kertjét; társ-teremtés).

A *nőt* Isten az ember oldalából alkotja. Ez a mélyértelmű jelkép azt fejezi ki, hogy a férfiből hiányzik valami, amit a nő ad meg neki. A Biblia tanítása szerint a férfi és a nő egyenrangú, egymástól elválaszthatatlan (vö. magyar "fele-ség" szó). Az eredeti férfi "is" származik a feleség megnevezése is az "isa". A férfi és a nő egy egészet alkot. A férfi a feleségéhez ragaszkodik (szó szerint "tapad"). A jelkép értelme tehát az, hogy a házasság és a szerelem - Isten terve szerint - egyévválás. Nem pusztán érzelmek hullámválása, nem csak ösztönök parancsa, hanem ennél valami sokkal mélyebb és elemibb: két ember egy lesz, két élet összeforr. Amit a másik érez, a társa is átéli, a másik öröme lesz az ő boldogsága, a másik fájdalmát ő is hordozza. Ezt fejezi ki és valósítja meg a testi egyesülés; ám az csak akkor igaz és szép, ha nem csak két test egyesül, hanem valóban két ember harmóniáját,

egyéolvadását, összetartozását ünnepli meg. (vö. androgün embereket).

Platón: Lakoma: az istenek kettévágták az addig

“*Jó és rossz tudás fája*” kifejezi, hogy vannak erkölcsi értékek. Ezeket Isten határozza meg. Ha az ember erről a fáról eszik, akkor már nem várja Istentől, hogy megmondja mi a jó és mi a rossz, hanem ezt a jogot magának vindikálja, ő tudja, hogy neki mi a jó, és mi a rossz. Isten ebbe ne szóljon bele.

Kígyó. A Biblia a kígyót teszi meg a kísértő szimbólumának, az csábította az asszonyt és az embert a bűnre. A kígyót azonban Isten alkotja, és a teremtéskor kijelenti, hogy minden jó amit csak alkotott. Így a rossz eredetére végleges választ nem kapunk. A kígyó az ősi mítoszokban is a rossz szimbólumaként jelenik meg. Bőre sikamlós, sötét vizes, helyeken él. Boszorkányos, gonosz bölcsessége révén képes a ‘méregkeverésre’. Ma a kígyó a gyógyítás jelképe, megjelenik a patikák homlokzatán is. Már hamar észrevették, hogy levedli a bőrét, bár ezt (pl. a Gilgámes eposzban) úgy értelmezték, hogy újjászületik, újjáéled. Az ókor népek halálos ellensége volt, ezért egy idő után imádással vették körül. Ennek egy finomabb változata a Bibliában is megjelenik, amikor Mózes a pusztában fölállítja a rézkígyót. Egyes kánaáni vallásokban a termékenység szimbóluma. Izrael nagy történelmi bűnbeesése pontosan ezeknek a - gyakran orgiákba fulladó - kánaánita termékenységi kultuszoknak való hódolás; a kígyó csábította el, és ez vezetett az Édenkertből (a tejjel mézzel folyó Kánaánból) való kiűzéshez (babiloni fogság). A bűnbeesés történetének vezérfonalát tehát Izrael történelmi bűnbeesésének tapasztalata adta.

Mit kell tehát tartanunk az őstörténetről? Nem egy első eseményt mesél el, hanem az emberiség eredetéről, a bűn okairól gondolkodik. Legfőbb témája: Mi az ember? Honnan van a rossz? Megfogalmazása szerint az ember teremtmény, társas lény, aki képes elbukni, lázadni, meghalni, ám a benne levő isteni lehelet Istenhez tér vissza.

Az ősbűn

A teremtéstörténet nem a bűn áttérjedésére helyezi a fő hangsúlyt, ez csak Pál apostolnál jelenik meg.

Róm 5,12 “Egy ember által jött a bűn ebbe a világba, a bűn által pedig a halál, s így a halál átment minden emberre, mert mindenki vétkezett.” A Róm 1,18- 3,20 -ben fejti ki Pál apostol, hogy mindenki bűnös, mindenki vétkezett. A Róm 3,21-5,11 szerint pedig minden ember részesedik Krisztus kegyelméből is. A Róm 5,12-21 a két nagy gondolati ívet kapcsolja össze egyetlen szintézissé. A nehezen érthető Róm 5,12 versben levő probléma forrása egy fordítási hiba. Az eredeti szövegben az “ef hó” (𐤀𐤍𐤅𐤋𐤁𐤏𐤃𐤁) kifejezés szerepel, amelyet a latin “*in quo omnes peccaverunt*”, vagyis “akiben (ti. Ádámban) mindenki vétkezett”-ként fordít. A későbbi szentírás kutatás azonban rájött, hogy az “ef hó” az “epi touto hoti” (= azáltal; ti. „azáltal, hogy mindnyájan vétkeztek”) rövidítése. Vagyis szent Pál csupán annyit állít, hogy a bűnnek Ádám nyitott ajtót (általa lépett a világba), és azután az egész világot elárasztotta, mert mindenki vétkezett. Tehát nem valamiféle születéssel terjedő bűnről van itt szó; a páli szöveg szerint a bűn a ‘bűnözés’ által terjed.

Az áteredő bűn fogalmát ennek megfelelően tág értelemben kell vennünk. Az áteredő bűn mások bűne, ami minket megsebez (mintha szennyezett levegőben születnénk). Szt. Ágoston szerint az áteredő bűn mértéke nemzedékről nemzedékre változik (attól függően, hogy ehy nemzedék mennyi terhet rak a következő vállára).

A második teremtéstörténet alapvető mondanivalója az, hogy a rossz oka a bűn, az, hogy az ember megszegte Isten parancsát. A Biblia szerint a világ legfőbb baja nem az, hogy a tudomány még nem elég fejlett, vagy hogy a javak nincsenek pontosan egyenlően elosztva, hanem az, hogy az ember nem találja a helyét az

életben, nem veszi észre, hogy kapta az életét és mindenét, s arra kapta hogy továbbadja (szeretetre született). Ehelyett az ember valamiféle torz kis istenné teszi magát, zsarnokká lesz és tönkreteszi a világot valamint embertársai életét is.

Állítható-e azonban, hogy minden rossz oka a bűn? El kell-e képzelnünk valamiféle csodás változást az első bűn pillanatában, amikor is az ember addig romolhatatlan sejtjei hirtelen halandókká változtak? Meg kell itt különböztetni fizikai és erkölcsi rosszat. Az *erkölcsi rossz* a bűn következménye: az ember embernek farkasa, gyilkosságok stb. A *fizikai rossz* csoportjába a betegségek, a halál, a természeti katasztrófák tartoznak. Ezek oka az anyag romlandósága, végessége, tökéletlensége. Ez abból ered, hogy az anyag öntörvényű és szabad. Vagyis a bűnbeesés nélkül és azelőtt is volt betegség, volt halál (ezt többek között a régészeti az őslénytani leletek is bizonyítják), és természeti katasztrófák is voltak.

A fizikai rossz igazából nem is negatív (pl. a fájdalom szerepe a betegségek jelzése; a vulkánok nélkül nem alakulhatott volna ki ez a változatos földfelszín tavakkal és folyókkal, és így ez a változatos élővilág sem, stb.). A fizikai rossz annak megtapasztalása, hogy teremtmények, véges lények vagyunk. A bűn nélküli embernek ez a tapasztalás (létünk igazságával való szembesülés) nem egy gyötrelmes szenvedés és haláltusa lett volna (s az Istennel egyesült emberek számára ma sem az) hanem békés átmenet, belesimulás Isten tenyerébe („Nekem kisebbednem kell, Neki növekednie”).

Miért nem egyből a mennyországba, a végső állapotba teremtett minket az Isten? Isten az embernek nem egy ‘csomagot’ akar átadni (“Itt a mennyország, egyetlen dolgod, hogy boldog légy!”), hanem valami sokkal többet. Az embernek feladatot ad, a szeretet kalandjára hívja. Bontakozzon ki a szeretet által, valósítsa meg az ember-mivoltot, bontakoztassa ki, alkossa meg szabadon önmagát, és ezen kibontakozás által juthat el a boldogságra. Tanulja meg kezébe venni, és odaadni az életét. Ez a földi létezés a szeretet nagy iskolája.

Káin és Ábel története

Szerkezet:

- 4,1-2 és 17-26 egy nemzetségtábla, geneológia,
- 4, 3-16 Káin gyilkossága.

4,1-ben olvassuk, hogy az ember megismerte Évát. Ez a megismerés egzisztenciális jelentőségű megismerés, tapasztalás, amelyben benne foglaltatik a szexuális megismerés is. Ezután született Káin. Éva azt mondja, hogy *“Isten segítségével embert alkottam (vagy: embert kaptam Istentől)”*. A héber קָיִן (ejtsd: kánítí) szó azt jelenti vásárolni, szerezni, alkotni. Ez egyben népies magyarázat Káin nevére. Ugyanez a szó szerepel a Ter 14,19-ben is, amikor Melkizedek, Szálem királya találkozik Ábrahámval: *“Áldja meg Ábrahámot a fölséges Isten, aki az eget és földet alkotta.”* Az ember, amikor embert nemz, akkor a teremtés munkájában részesedik. Káin neve még egyszer visszatér a teremtés könyvében a 4,2-ben, amikor Tubalkainról az ötvösművesség atyját nevezi meg. A tubal szó a héberben ötvöst jelent, így a név nem más, mint Káin az ötvös. Káin testvére Ábel a héberben Hebel. Ez annyit jelent, mint lehelet, fuvallat, átvitt értelemben semmi; (“az ember, akit megsemmisítettek”).

“Történt pedig a napok végén”, vagyis számos nap múltán, hogy Káin és Ábel bemutatja az Úrnak az első termés ajándékát. Ez igen fontos ősi szokás a földművelő kultúrákban. Ábel a nyáj első szülötteiből, Káin pedig a föld terméséből áldoz. Az is kiderül hamarosan, hogy Káin ajándékát az Úr nem fogadja szívesen. De arra nem találunk magyarázatot a Szentírásban, hogy Isten miért nem fogadja el az áldozatot. Az ősi kultúrákban ha

nincs áldás a termésen, ha nem termett annyi, amennyiből bőven élélhetne a család a következő aratásig, termés betakarításig, akkor ez arra utalt, hogy az Úr nem fogadta el az áldozatot. Megtapasztalták azt, hogy nem mindig egyforma a termés, ebből adódóan az emberek között vagyoni különbségek adódnak, ezt rögzítik a Biblia lapjain, de hogy ez miért van, arra nem kapunk választ. Valószínű, hogy ez történt Káin esetében is. A 6. és 7. vers beszúrás: *“Miért gerjedtél haragra, s miért horgasztod le a fejed? Nemde ha jót cselekszel, jutalmat nyersz, de ha rosszul, legott az ajtóban leselkedik a bűn?”* Az eredeti szöveg nem egységes nyelvtani szempontból. A bűn szó későbbi betoldás, és más nemű mint a szöveg igényelné. Az “ajtóban leselkedő” kifejezés pedig megegyezik prédára leselkedő, és ugrásra kész állat állásával. Elterjedt hiedelem volt, hogy ha valaki megölt egy embert, akkor a megölt ember lelke az ajtóban áll szüntelen és nem hagyta el a házat. A 8. versben szólt Káin Ábelhez, de ezután nem következik semmi a héber szövegekben, ezért a fordításokban már hozzáteszik, hogy “Menjünk ki!”. Mármint a mezőre, ahol Káin elköveti a gyilkosságot.

Ez a történet nem pusztán két testvér története, hanem *az* ember, az emberiség története. Ilyen az ember: irigy, és a másik ember megölésére hajlamos. Káin jelképezheti a keniták törzsét, akik vérszomjas törzs voltak, gyakori volt köztük a vérbosszú. Homlokukat már gyermekkorban megjelölték, figyelmeztetésül más törzsek, vagy egyszerűen más személyek számára, hogy aki megöli a keniták emberét az vérbosszúra számíthat. Ábel szimbóluma lehet a zsidóságnak, amely nép békés pásztoremberekből állt. A testvérek harca és gyilkossága gyakori volt. Ismeretes egy történet egy óperzsa testvérpárról, akik összevesztek és az egyiküket megölik. Osiris is megöli testvérét Szetet, Romulusz pedig Remuszt. Újszövetségi értelemben Ábel az igaz ember szimbóluma, akit elárulnak, vagy megölnék.

Összefoglalva:

1. Nagyon egyetemes problémáról szól : irigység
2. Szimbolikusan két nép harcáról szól: - keniták ⇒ Káin leszármazottai
A hagyomány tőlük származtatja a kultúra, a művészet kialakulását
- zsidók ⇒ Ábel leszármazottai
3. A történet, amikor belekerül a Bibliába, jelzi a bűn tovaterjedését.

Családfa (Ter 4,17-26; 5)

Káin utódai között hét nemzedéket sorol fel. Hét személyt, hét bölcs személyt, akik feltalálták a kultúrát, és a foglalkozásokat.

1. Hénok, jelentése felavatni. A város neve, amit épített a Felavatás, Alapítás. Egyiptomban ezen a néven nevezik a városok alapítását, felavatását.
2. Hénok második fia Irád. Mezopotámia első városa Eridu, héberül Ir. Valószínű, hogy Irád neve innen származik.
3. Mehujaél, Irád fia. A szó Mezopotámiából származik: “mahhu”, annyit jelent őrvjögő, vagyis próféta.
4. Matuzsálem. Nevében a seol szó szerepel, ami annyit jelent, hogy az alvilág embere. Rokonértelmű szava a Metuselah. Seloh a mitológia szerint az alvilág istene.

5. Matuzsálem fia Lamek, akinek két felesége volt. A feleségek száma a jólét kifejezője. Nem csak egy asszonyt tud eltartani, hanem kettőt is. Az egyik feleséget Ada-nak hívták, ami az Adi szóból származik, és annyit jelent ékszer, dísz, vagyis szép nő. A másik feleség Cilla, vagyis cimbalom, szép hang.

6. Lameknek három fia született. Ádától Jábel, aki a sátorlakók és pásztorok atyja, és Jubál a furulyások és lantosok atyja; Cillától pedig Tubalkain. Nevének jelentése Káin a fémműves. Ez azonban anakronizmus, mivel Izraelbe csak Kr. e. 1000-ben jut el a fémművesség.

Az ötödik fejezet a papi szerzőtől származik, és tíz nemzetséget gyűjt össze benne. A fejezet hasonlít a vízözön előtti királylistákhoz. A fejezetben szerepelnek személynevek és a nevekhez tartozó életkorok. A bűn terjedésével azonban az életkor folyamatosan csökken. Az is igaz, hogy nem tudták számolni az éveket. Aki ősz hajú, az lehet már vagy száz éves, holott 40 évesnél nem valószínű hogy több. Az évszámok szerint aki 40 éves az fiatal, a 80 éves az középkorú, a halál az 120 év táján van. Ez a lista a TM-ben, a Sam-ban és LXX-ben eltérő, különösen az évszámok tekintetében. Ha ezen szövegek évszámaikat elemezzük, akkor érdekes felfedezésre jutunk. A TM-szerint a teremtéstől a vízözönig összesen 1656 év telt el, Sam-szerint 1307, a LXX-szerint 2224 év, a babiloni hasonló stílusú királylisták szerint viszont 432000 év. A Vízözöntől Mózes haláláig 829 év telik el, Mózesától Salamon születéséig 414 év telik el. A rabbik szerint a teremtéstől Mózesig 26 generáció élt. Ez a JHWH név héber betűinek számösszege (jod=10, hé=5, waw=6, hé=5, ennek az összege összesen 26). Ábrahám születésétől a kivonulásig 500 év telik el.

A Ter 6,1-4 ismételten egy nemzetségtáblával kezd, és az özönvíz előtti közvetlen helyzetet is bemutatja. Érdekes az a válasz, amit az emberi életkor csökkenésére ad. Az Isten fiait feleségül vesznek az emberi lányok közül néhányat, ezért az Isten elhatározza az életkor csökkentését. *“Ne maradjon lelkem örökké az emberben, mivel test, százhusz esztendő maradjon meg napjaiból!”* Szerepel a szövegben az óriások kifejezés, amely a ‘gibborim’ szóból származik. Jelentése lehet a hős, vagy a nagy ember.

A vízözön

A Ter 6-9 fejezetek a vízözön történetét kétféle módon mesélik el. Lehetett egy Jahvista és egy papi hagyomány is a forrás.

„Jahvista”

Papi hagyomány

40 nap

150 napig esett és 150 napig apadt a víz

7 pár a tisztákból

2-2 párat vihettek be

a bárka mérete hasonlít a templom méretére.

a vízözön végén 3 madarat enged el Noé

Vízözöntörténetek az Ókori Keleten *Gilgames eposz*

Az eposz akkád nyelven keletkezett, és összesen 10 táblából áll.

I. tábla. Gilgames Uruk város királya, amelyet a 7 bölcs épített. A király hatalmas hős, aki 2/3-ad részben isten. Enkidut Aruru isten alkotja a pusztában a sárból, aki vadember, nagy és erős, az állatokkal lakik. Gilgames fél Enkidutól, s hogy vétkezzen, elküld hozzá egy prostituáltat. Enkidu vétkezik vele és emberré változik. Az állatok nem fogadják vissza. *“Bölcs lettél, olyan lettél, mint egy Isten”* - mondja neki az asszony.

II. tábla. Enkidu bemegy a városba, emberi szokásokat vesz fel, Gilgames a városkapunál megverekszik vele, majd a barátja lesz.

III-VII. tábla. Huwawwa ellen expedíciót indítanak. Megölik őt és az égi bikát is. Ezután az istenek megharagszanak, és elhatározzák Enkidu halálát.

VII-IX. tábla. Enkidu megbetegszik, meghal, előtte elátkozza életét. Enkidu halála után Gilgames elszomorodik és bánatában kóborolni kezd, hogy megtalálja a halhatatlanság gyógyszerét.

X. tábla. Gilgames Samas istennel, akivel beszélgetésbe elegyedik, és vadászat közben elbeszéli a történetét. Gilgames legnagyobb problémája, hogy az "istenek az embernek osztották a halált". (Vö. Prédikátor könyve) Vadászat közben találkoznak Utnapistimmal (=Atrahásis), aki egy vízözöntúlélő. Elmeséli a vízözön történetét. Enlil az istennel tanácskozik, és eltervezik az emberek megölését. Ea isten Utnapistimmal egy bárkát építtet - pontosan elmondja a bárka méretet, amely hét nap alatt készül el. Utnapistim a bárkába Ea utasítása szerint beviszi a családját, az építőmestereket és állatokat. Az eső is hét napig esik, és minden élő elpusztul a földön. Az eső elmúltával a bárka Niszir hegyén köt ki. Ekkor kienged egy galambot, egy fecskét, és egy hollót. Ezután áldozatot mutat be az istennőnek. Utnapistimet és feleségét az istenek felveszik maguk mellé.

A történet elmesélése után Gilgames megtudja, hogy a keresett gyógyszer a varjútövis. Köveket kötöz magára, lemegy érte a folyó fenekére. Amikor kijön, a fáradtságtól elalszik, maga mellé teszi a növényt. Ezt egy kígyó ellopja tőle, azóta a kígyó is megfiatalodik és levedli a bőrét.

XI. tábla. A vadással visszatér Urukba, és a város szépségével "megelégszik". Ha nem is élhet örökké, műveiben az ember fennmarad a halála után is.

XII. tábla. Függelék.

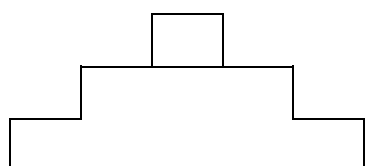
Antrahásis-vízözönmítosz

A történet bemutat egy vízözönt túlélő hőst. A vízözön előtt az emberek elszaporodnak, nagy lesz a zaj, amely zavarja az isteneket. Az istenek próbálják az embereket elpusztítani éhínséggel, pestissel, járványokkal és végül vízözönrel. Enki isten hajót épít. A végén ő az, aki a hajó ajtaját személyesen becsukja. A mítosz többi része töredékes.

A Biblia vízözöntörténete két történetből lett egyé alkotva. A papi szöveg korábbi, a jahvista töredékes, és beszúr akkád részleteket, amelyeket hiányolt a szövegből (pl. madarak kieresztése). Célja a beszúrásoknak: a mezopotámiai motívumok belerakása (ajtó becsukás, madarak, áldozat a megszabadulás után) Noét, mint univerzális Mózeszt mutatja be, úgy mint az egész emberiség áldozatainak alapítóját. A vízözön előtt 'hamasz', vagyis erőszak uralkodik el a világban. A bárka méretei (papi szerző által) hasonlóságot mutatnak a salamoni templom méreteivel. Az a hely, ahol menedéket találunk az erőszaktól, ahol az emberek testvérek: a templom, az Isten népe.

Bábel tornya

Templomok az Ókori Keleten

Keleten a toronytemplomok általánosak, ismertek voltak, nevük: Zikkurat. A toronytemplom az “ég és föld alapja” Úr városában 60x40 m, kb. 20 m magas lehetett, erősen asszimmetrikus; Babilonban 90x90 m. Elképzelés: olyan magasak, hogy majdnem felérnek az égig, vannak idők, amikor az istenek leszállnak.

Újév napján hatalmas körmenetben vonultak a templomhoz az isteneket jelképező totemállatok szobraival (4 állatuk: bika, sas, oroszlán, a negyedik beazonosíthatatlan). A király felment a felső szobába és ott társalgott az istennel, aki elmondta, hogy abban az évben mely népekkel háborúzzanak. A babiloni nép gögjét mutatja, hogy itt tudta meg a király a jövő évi hódítások irányát, így azt az istentől elrendelteknek tekintették. Babel = Babilon városa, ami annyit jelent “isten kapuja”. Egyébként az állandó deportálások miatt egy sok nyelvű város. Ha egy nép a többi fölé emeli magát, akkor az emberek nem értik többé egymás nyelvét, elindul a háború.

A PÁTRIÁRKÁK TÖRTÉNETE

I. Ábrahám története

Döntő fordulata az emberiségnek, amikor az Isten a történelemben megnyilatkozik. Hisszük, hogy Isten belép az emberi történelembe és kinyilvánítja önmagát. Ez történt Ábrahámmal is. A Teremtés könyvének 12. fejezetének elején érdekes fordulat van: a történetnek a főszereplője Isten lesz, aki elkezd visszavezetni magához az emberiséget. A zsidók számára fontos volt, hogy ők a választott nép, erre büszkék és gögősek voltak. A történet éppen ennek megcáfolása. Isten kiválasztja őket, de nem azért, mert külön nép, hanem Istentől való elhatározás alapján, amely konkrét időben, térben nyilvánul meg. A kiválasztottság fogalma, gondolata később alakul ki, kiváltságként kezeli a zsidóságot → képtelenné válik emiatt a zsidóságot, hogy befogadja a Messiást. Egyre jobban a kiváltság falait építették maguk körül, Jézus, amikor eljött a zsidóságot legalapvetőbb falait döntögeti.

Wellhausen szerint Ábrahám kitalált alak, aki a hit emberét jelképezi. A Bibliatudósok szerint viszont valóságos személy.

Érvek Ábrahám létezésével kapcsolatban:

1. Az ősi népek nagy hangsúlyt helyeztek az **emlékekre**. Hatalmas adatmennyiségre, nevekre, évszámokra, történetekre voltak képesek emlékezni. A mai napig kimutatható, hogy az az ember, aki nem tud írni-olvasni, az sok dolgot képes és tud megtanulni kívülről. A nomád népek szájhagyománya több száz évig is megőriz személyeket. Pl. Szárgon (2334-2279) halála után 500 évvel írták le tetteit, addig szóban élt és hagyományozódott tovább → a régészeti kutatások a leírtakat igazolták

2. Ránk maradtak **útleírások** (Pl. Szinuhe útleírásai), amelyek a bibliáihoz hasonló viszonyokat ábrázolnak.

3. Tudunk olyan **szokásokról**, amik a Teremtés könyvében szerepelnek, és Kr. e. 1700-1800-ban léteztek más mezopotámiai nomád népcsoportok körében is.

↳ Núzi szövegek: hurrita népcsoportok szokásai

↳ Mari városában (amorita király Zimri Lin könyvtára) házasságlevelek és szerződések maradtak fenn

↳ Alalak: halottakkal kapcsolatos szokások

* ha a feleség gyermektelen, akkor szereznie kellett egy asszonyt, aki a férjének utódot szül → ezt a kötelezettséget a házassági szerződésbe beleírták (pl. Sára feleségül adta Ábrahámmal szolgálóját, Hágárt.)

* az apa választ elsőszülöttet (vö. József fiai közül a fiatalabbik Efraim kapja a nagyobb áldást) → később a bibliai törvénykezés megtiltja, hogy az apa ne az elsőszülött fiát tegye meg fő-örökösének..

* sírhelyek megvásárlása: a szerződéssel igazolta a család évszázadokkal, hogy ez a sírhely a tulajdona.

Pl. Ábrahám megvásárolja a hetitáktól a sírhelyet

4. **Nevek.** A Kr. e. II. évezredben gyakoriak voltak a következő nevek: Ábrám, Jakubel, Benjámin (csoportot jelöl), Zebulon, Izmael, Lévi

5. **Útvonalak,** amin a pátriárkák jártak: nem a mai nagyvárosok, hanem azok a helyek, amik Kr.e. 1700-1800-ban fontos helyek voltak. Az egyiptomi fennhatóság miatt inkább a hegyvidéken mentek (Dotain)

Ábrahám történe írásba foglalásának időpontja azonban sokkal későbbi, mint a hagyományok keletkezése. Ezt bizonyítja igen sok anakronizmus:

* Pl. A teve csak 1200-körül lett háziasítva, így a pátriárkák nem használhatták.

* A filiszteusok csak 1200 után jöttek Egyiptom felől, így Ábrahám nem vonulhatott át a filiszteusok földjén (Ter 21,32. 34).

Ábrahám és Lót története (Ter 13,1-13; 14)

A történet kezdetben önálló, különálló egység volt. Lót, Ábrahám unokaöccse, akit Ábrahám dúsgazdaggá tesz, állatainak mintegy a felét neki adja. Vita támad a nyájak pásztorai közt a legelőkön. A további vitáknak elejét véve elhatározzák, hogy elválnak. Ábrahám felajánlja Lótnak, hogy merre indul. Lót keletre, a Jordán völgyébe indul, Szodoma környékére. Szodoma a Jordán völgyében fekszik. Ez a vidék vulkáni tevékenység által jött létre. Erős gőzök és gázok törnek fel ma is. A várost 4 király támadja meg, Lót fogságba kerül, Ábrahám 314 harcossal kiszabadítja.

A történet a 18. fejezetben folytatódik, ahol Ábrahám értesül a 3 vendégétől, hogy Isten Szodoma elpusztítására készül. Ábrahám ekkor alkudozni kezd az Úrral. Lót végül is lányaival megmenekül, kivéve feleségét, aki "sóoszloppá" változik.

A történetnek van földrajzi alapja. A Holt-tenger délnyugati partjánál Szodoma nevét őrzi az arab Szedom elnevezés. A tó partján elpusztult falvakat, településeket találtak - némelyik víz alatt van- több méteres hamu és vulkáni láva alatt. A Holt tenger DNY-i partján találunk jellegzetes sóoszlopokat, aminek kialakulása a következő: a Holt-tenger rendkívül magas sótartalommal rendelkezik, s nemcsak a víz, hanem a környéke is csupa só. Az eső a sótömböket alakítja, formálja. Ha a sótömb felülete beszennyeződik, megakadályozza, hogy ott az eső lemossa, így lassan oszlop alakul ki a szennyezett rész alatt. A tenger partján egymás mellett több sóoszlop található ma is. Ebből a látványból alakult ki a Lót felesége történet. Ez egy ún. etiológia, azaz oknyomozó történet.

2. Isten szövetséget köt Ábráhámmal Ter 15.fej.

Ábrahám ül a sátorában és számolga: 'mit adhatsz nekem Uram, hiszen nincsen gyermekem.' Isten kihívja Ábráhamot az emberkészítette sátorból, és azt mondja neki: Nézz fel az ég sátorára, számold meg a csillagokat, ha tudod? → tanulj meg isteni mértékkel számolni! Ábrahám felnéz az égre, elámul, és hisz Istennek. A hit szó itt fordul elő először a Bibliában. A héber hinni szó az anya szóból ered. Amikor egy kisgyerek az édesanyja kezében azt éli át, hogy abszolút biztonságban van, szép ez a világ, jó helyre érkezett, és kimondja az első dadogó szavát: mama; valami hasonlót érez az ember, amikor később kimondja: hiszek. Abszolút biztonságban vagyok.

Anya: אִמָּה (ejtsd: 'ém/imma)

Hit: אָמֵן (ejtsd: 'ámen/'áman)

- dajkálni

- szilárdnak lenni, biztonságban lenni

- hinni

Ábrahám Isten kezébe teszi az életét, szövetséget köt (a héber kifejezés szerint: vág) Istennel. Az eredeti szöveg a vág igét használja: Ábrahám szövetséget vág Istennel. → Állatokat kettévág, ezzel jelezve a hűségét Istennek. *“Ahogy én kettévágtam az állatokat, ha megszegem a veled kötött szövetségem, engem is így vágjanak ketté”*. Éjjel Isten is átmegegy a húsdarabok közt → Isten jelzi, hogy a szövetség nem egyoldalú, ő is életre-halálra kötelezi el magát Ábrahám mellett. Ettől kezdve Istent nem lehet elszakítani Ábrahámától: *“Én vagyok Ábrahám Istene”*. Gyökeresen más a Biblia istenképe, mint a keleti vallásoké.

BUDDHA a nagy megvilágosodása előtt sokáig vívódott, hogy miért van annyi szenvedés, és hogyan lehetne a szenvedéstől megszabadulni. Megvilágosodásában azt értette meg, hogy az ember túlságosan vágyik dolgokra. Túlságosan vágyik az egészségre, mások szeretetére, sikerekre, ezért szenved attól, ha beteg, nem szeretik, vagy kudarc éri. Buddha megoldása: ki kell irtani a vágyainkat (‘a szomj kioltása’), s akkor nem lesz szenvedés.⁵⁹ Nem kell a világot mindenáron átalakítani olyannak, amilyenné én szeretném. El kell fogadni a világot, saját magamat és másokat, belesimulni az ősi harmóniába, s ez maga a boldogság. Buddha legfőbb célja, hogy a szenvedést elkerülje. Ám hogy a szenvedéstől megmeneküljön, óriási árat kell fizetnie az embernek: ki kell irtania magából a vágyait. Igazából a szeretetre való képességét veszíti el ezáltal az ember, azt, hogy számíton, mit érez a másik, hogy együtt érezzek vele. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy bár Buddha a szenvedélyektől való megszabadulást alapvető útnak tartja a nirvána felé, bizonyos szimpatiaról, az együttérzés értelmében ő is beszél. A szenvedélyeitől megszabadult, megvilágosodott ember együttérez a szenvedélyektől uralt társaival, és segít nekik a megszabadulásban.

TERÉZ ANYA, amikor a II. világháború végén kimegy Calcutta utcáira, és látja a haldoklók százait, ezreit az utak szélén, akkor leginkább a többi ember közönyösségén döbben meg. Az emberek tömegével mentek el a haldoklók mellett a legnagyobb nyugalommal. Mintha azt mondták volna: ez az ő sorsa, nekem megvan a magamé, nincs közünk egymáshoz. Valóban elválták a szálakat egymás között. Teréz anya képtelen volt erre. Amikor egy asszony mellett ment el, aki még élt, de a testét már patkányok ették, nem tudott továbbmenni. Krisztusi mozdulattal felvette a vállára. Amikor pedig a nyolcadik kórházban is elutasították, egy kis szobát szerzett, és ott ápolta az asszonyt a haláláig.

Krisztus azt tanítja, hogy az emberi élet legfőbb célja nem az, hogy mindenáron megmeneküljünk a szenvedéstől, hanem az, hogy szeressünk, s ha kell, akkor a szeretetért a szenvedést is vállaljuk. Akkor lesz boldog az ember, ha szeret; az emberi életnek ez az igazi beteljesedése, hiszen az ember a szerető Isten képmása. Nem kell megijednie akkor sem, ha néha darabokat kell önmagából odaadnia, ha ára van ennek a szeretetnek. Ezért is lett a kereszténység szimbóluma méltán a kereszt, az önfeláldozó szeretetet jelképe. Szeretni annyit jelent, hogy sebezhetővé teszem magam. Fáj az, ami a másinak fáj, s örülök annak, aminek a másik örül. Ennek a szeretetnek megváltó, gyógyító ereje van.

A szenvedéshez való különböző hozzáállás mögött két különböző istenkép, két különböző világkép van. A keleti vallások nagy része hisz a lélekvándorlásban. A lélekvándorlás tana feltételezi, hogy az egyes ember személye lényegtelen. A személy a világfolyamat hordaléka, múlandó, apró fogaskerék csak egy lélek történetében. Nem érdekli az istenséget az egyes ember sorsa, nincs személyes szál, ami a (személytelennek fölfogott) istenséget az egyes emberrel összekötné. A folyamat végén aztán maga a személyek feletti lélek is belesemmisül az istenségbe (*nirvána*), az istenség magába falja a világot. A mindenség alaprincípiuma tehát a semmi, a megsemmisülés.

Gyökeresen pesszimista világnézet. Buddha ezért tanítja, hogy az ember ne kötődjön semmihez. Úgyis minden elmúlik, kímélje meg magát az elszakadás fájdalmától. Jézus és a kereszténység életszemlélete gyökeresen más. Krisztus arra tanít, hogy ne féljünk kötődni a világ dolgaihoz. Ne féljünk szeretni és vágyakozni, mert semmi sem múlik el, mindennek örök értéke és beteljesedése lesz. Isten szeretet, neki végtelenül fontos a legkisebb alkotása is, az Ő kezéből nem tudunk kiesni.

A kereszténység alapmeggyőződése az, hogy Isten szeretet, hozzákötötte magát végérvényesen ehhez a világhoz és az emberhez. Ez pedig azt is jelenti, hogy a bűnünk súlyát, a terheit, a sebeket is magára vette. A kereszt nyilatkoztatta ki, hogy Isten magára veszi és hordozza bűneink terhét a történelem végtelen keresztútján át. A végítélet bírója majd így fog szólni az utolsó napon: „Éheztem... szomjaztam... vándor voltam... ruhátlan voltam... beteg voltam... börtönben voltam...” (Mt 25,35-36). A szeretet eggyé válik azzal, akit szeret. A szeretet sebezhetővé tesz.

Auschwitzban halálra ítélték egy nyolc éves kisfiút étellopásért. Az egész barakknak végig kellett néznie az akasztást. Amikor látták, ahogyan a hideg őszi szél lengeti a kis holttestet, valaki a rabok közül feljajdult: 'Hol van az Isten?' Kisvártatva egy másik rab halkán azt mondta: 'Ott van, abban a kisfiúban'.⁶⁰

A Biblia istenképe gyökeresen más, mint a keleti vallásoké. A Biblia Istene elszakíthatatlan szállal köti magát az emberhez. Ennek első tanúja Ábrahám.

Ábrahám áldozata Ter 22

Isten próbára tette (a héber szó jelentése: megkísértette) Ábrahámot, és így szólt hozzá: *“Vedd egyszülött fiadat ... Áldozd fel ott egészen eléggő áldozatul, az egyik hegyen, amelyet majd mutatok neked!”* (Ter 22,2). Felmerül a kérdés, parancsolhat-e Isten ilyent? Szabad-e elindulnia az apának? Nem érezzük-e, hogy borzalmas dolgot kér Isten?

Az akkori pogány világban és a zsidóság körében sem volt ismeretlen a gyermek-áldozat. Ásatások bizonyítják, mennyire elterjedt volt ez a szörnyű szokás. Sok olyan oltárt tártak fel, aminek környékén csecsemőcsontok százait találták. Ábrahám sok ilyent látott, és arra gondolhatott: ha a pogányok képesek a legdrágábbat odaadni a hamis bálványaikért, neki is meg kell tennie ezt az igaz Istenért. Nem csak isteni parancs volt ez, hanem egy kísértő, emberi gondolat is. Utal erre a Biblia is: a nissa(h) szót használja, aminek jelentése: kísértés → Ábrahám a maga fejével is gondolhatta. Ábrahám nagysága nem csak abban mutatkozik, hogy elindul, hanem abban, hogy megáll és nem teszi meg: az az Isten akit ő ismer az élet Istene, nem kívánhat ilyent, nem a pusztításban leli örömét, sem a gyermek halálában. A kiteljesedett és boldog ember dicsőíti Istent. *“Az élő ember az Isten dicsősége.”* - mondja Szt. Iréneusz is.

Izsák: Jichaq jelentése: Nevet → utal arra, hogy amikor Ábrahám megtudja, hogy gyermeke születik, nevet, de ebben nem csak a gúny, hanem az öröm is benne van.

II. Jákob története (Ter 25,19-35,29)

A történet három szinten értelmezendő:

- Jákob pártiárka élete,
- pszichológiai szint: hogyan lesz egy csalóból Isten eszköze,
- a zsidók és Edom viszonya,

⁵⁹ Vö. ELIADE, M., *Vallási hiedelmek és eszmék története II* (Budapest 1999) 78.

⁶⁰ Vö. FRANKL, V.E., *Mégis mondj igent az életre* (Budapest 1988).

Izsák története Ábrahám halálával, Jákob és Ézsau története Izsák halálával végződik. Izsák 40 évesen feleségül veszi Rebekát, az arám Betuel leányát. Rebeka az arám. Különösen hangsúlyozza ezt a Biblia, hogy onnan való, ahová később a zsidók fogságba kerülnek. Mintegy szimbóluma lesz a babiloni fogságnak. A terhessége alatt Rebeka sokat szenved. Megkérdezi az Urat, hogy miért van ez így. Úgy tűnik, hogy Rebeka önmagát sajnálja. A következő választ kapja: „Két nép van a méhedben, két nemzet a szíved alatt. Szétválnak. Nép nép ellen harcol, és a nagyobb szolgálni fogja a fiatalabbat.” A szentíró elmondja a végkifejletet, hogy az olvasó ne annyira történet végére figyeljen, hanem a mélyére, a hogyanra.

Expozíció: születés, amikor megtudjuk a jellemvonásokat is. Az ikrek küzdenek, hogy melyikük lesz az elsőszülött. Végül is Ézsau születik meg elsőnek. Ézsau a történet szerint vörös és szőrös. A “vörös” szó héberül így hangzik: Edom. A szerző így utal arra, hogy Ézsau az edomiták ősatya lesz. A “szőrös” szó - héberül szear - utalás Edom hegyére a Szeir (= “szőrös”, bokros hegy) hegységre. Ézsau egy szőrös, durva ember, vadász lesz, a vadon embere. Jákob fogja Ézsau sarkát, amikor megszületik. A héber sarok szóból jön a Jákob szó, amelynek másik jelentése a “ravasz”, “csaló”, aki hátulról les az emberre, a sarkával támad. Jákob teste sima. Ennek a szónak is van átvitt jelentése a héber nyelvben: sikamlós, mézes mázos beszédű ember, aki aztán mégis az embertársára támad.

Amikor felnőnek Jákob tökéletes (értsd ’civilizált’) ember lesz, Ézsau vad, a természetben lakó. Ézsau eladja elsőszülöttségét Jákobnak, egy tál vörös főzelékért. Az eredeti szövegben ez áll: *“adj nekem ebből a vörösből, a vörösből, hadd faljам fel.”* (Ter 25,30) Úgy tűnik Ézsau dadog, nehezen beszél. A szöveg az állatokra használatos szót használja itt: hadd faljам fel. Ezzel is jelzi Ézsau durvaságát.

Két nagy vágy találkozik:

1. Jákob vágya az áldásra
2. Ézsau vágya az evésre

Amikor Izsák már megöregedett és megvakult, hívatta fiát Ézsaut, hogy ejtsen el egy vadat, s készítsen belőle ételt neki. Azért akar enni az áldás előtt, mert az áldást szint fizikai valóságnak fogták fel. Életerő árad az atya kezeiből a fiára. Ehhez az apának jó erőben kellett lennie. Végül, Jákob csalással megszerzi az áldást. Úgy tűnik a történetből, mintha Isten a csaló Jákobot pártolná. A Biblia realista módon látja az életet. Sokszor nem a jó, az igaz győz, hanem inkább a gonosz, az álnok, aki gátlástalan. Ám a Biblia nem feledkezik meg arról, hogy Jákob csalással szerezte meg az áldást. A történet ettől kezdve erről szól: hogyan lesz a csaló Jákobból mégis Isten kiválasztottja.

Jákob álma Bételben.

Jákob, miután félnie kellett testvérétől Ézsautól, elmenekült Paddan-Arámba anyja testvééréhez Lábánhoz, hogy itt letelepedjen, feleséget keressen magának és családot alapítson. (Ter 28,1). Először van távol otthonától, és ekkor találkozik életében először az Istennel. ’Bét El’ annyit jelent, hogy az Isten háza. Lefekszik aludni, és párna helyett követ tesz a feje alá. Álmában „megnyílt az ég, és íme egy létra ereszkedett le az égből, és íme angyalok jártak fel-alá a létrán, és íme, maga az Isten áll a létra tetején.” Jákob ekkor ’üzletet’ ajánl Istennek: *“Ha velem lesz az Úr, és megőriz az úton, amelyen járok, ha ad nekem kenyeret, amit megeszem, és ruhát, amit felveszek, s ha szerencsésen visszatérek atyám házába: az Úr lesz az én Istenem.”* Ter 28,20-21

Jákob végül megérkezik Paddan Arámba. A kútnál találkozik Ráhellel, Lábán lányával, és azonnal belé szeret: *„megcsókolta őt és hangos sírásra fakadt”* Ter 29,11. Jákob hét évet szolgál Ráhelért, ám az esküvő

éjszakáján a nővérét, Leát kísérik be Jákob sátrába. Leáról megjegyzi az elbeszélés, hogy csúnya volt az arca. A csaló Jákobot becsapják. Megérezhette, hogy mit élt át a dadogós bátyja Ézsau, amikor ő átgázolt rajta. Isten lassan elkezd nevelni Jákobot. Jákob végül megszerzi Ráhelt is. A két asszony folyamatosan verseng Jákob szerelméért, és ebben a küzdelemben Isten Lea mellé áll: sokáig csak neki születnek gyermekei. Jákob végül az apósa tudta nélkül - szinte szökve - elindul haza. Az elbeszélés utal itt arra, ahogyan a zsidók a babiloni fogságból lopva, sok mindent hátrahagyva indulnak vissza az ígért földjére. Ez a visszafelé vezető út egyben megtérés is (Jákobnak is, és a Babilonból hazatérőknek is az volt). Jákob az úton újra találkozik Istennel.

Jákob küzdelme

Az út során eljutnak a Jabbok folyóig. Ézsau 400 fegyverrel elindul Jákob fogadására. Jákob a Jabbok túloldalán egyedül marad, és egész éjjel küzd 'valakivel'. Az, hogy kivel birkózik, nem világos. Jákob egyszerre küzd:

1. Önmagával (ezen az éjszakán mondja ki először, hogy 'fiatalabb voltam'; azt az áldást nem ő érdemelte volna, hanem Ézsau)

2. Ézsauval (könyörög: 'Ments meg a testvérem, Ézsau haragjától')

3. Istennel (hiszen áldást kér)

Miért kér áldást Jákob? Mert érzi, hogy az Izsáktól csalással megszerzett áldás nem volt igazi. Azt ki lehet harcolni csalással, erőszakkal, hogy tartsanak tőlünk, sikereket érvünk el, de hogy az életünk sikerüljön, hogy szeressenek, hogy valóban boldogok legyünk, azt az ember csak ajándékba kaphatja. Jákob egy ilyen igazi áldásért könyörög. Ám az angyal nem akarja őt megáldani. A történet szerint nem bírnak egymással. Végül az angyal megérinti Jákob csipőjét, akinek ekkor kificamodik a csipője. Ettől fogva Jákob bicegni fog. Ezen az éjszakán Jákob megöregszik, bicegős öregember lesz belőle. De még ekkor sem engedi el az angyalt: „Nem eresztlek el, amíg meg nem áldasz!” Végül az angyal megáldja őt és azt mondja: „Eddig Jákob (azaz csaló) volt a neved, ám mostantól fogva Izraelnek hívjanak, mert Istennel harcoltál, és erős voltál.” Amikor Jákob gyenge lett, amikor összetört, akkor mondja neki Isten, hogy erős lettél. Ekkor lesz képes az áldás hordozására. Felkel a nap, és Jákob átkel a folyón: egy új Jákob született. Ézsauak ajándékokat küld maga előtt, ám a mikor eléje érkezik, hétszer leborul előtte a földre. A Bibliában sehol másutt nem olvasunk hasonló megalázkodásról. A büszke Jákob ott hever a földön Ézsau előtt. Ézsau maga is megdöbben, eléje siet, a nyakába borul és sír.

Megérkezve az ősi földre Jákob kidobtat minden bálványt (a család megtisztítása), később meghalnak a feleségei is. Ezzel jelképesen kihal az arám, a babiloni fogságból hozott életmód: minden ami nem egyezik Jahve hitével. Jákob így szimbólumává lesz a fogságból hazatérő népnek és az embernek, akit Isten fenyít és nevel.

III. József története (Ter 37,1-47,27)

József történetének műfaja novella. Az elbeszélés szerkezete egységes. Egy-két apró betoldástól eltekintve egyetlen szerző munkájának tekinthető, aki a királyi udvar tisztviselője lehetett. A szerző Józsefet úgy mutatja be, mint egy bölcs hivatalnokot, aki mindenhol jól feltalálja magát. Keletkezési helyén sokat vitatkoznak. Hasonlóságot mutat a bölcsességi irodalommal.

A történet néhány eleme egyiptomi elbeszélésekben is megtalálható:

1. A két testvér története. Az idősebb már házas, nála dolgozik öccse, és bármit bíznak rá mindenben szerencsével jár. Szereti az állatokat, különösen a teheneket eteti-itatja nagy gonddal. Az idősebbik testvér, mivel minden rendben van birtokán, sokat utazgat. A felesége meg akarja szerezni magának a férje öccsét, de az tiltakozik. Erre az asszony bevádolja a férjénél. A férj elhatározza, hogy megöli az öccsét. A tehenek azonban megsúgják ezt neki, és így megmenekül.

2. Színuhe meséje, aki sok királyi udvarba ellátogat, és sok helyen segít a királyoknak bölcsességével.

Lehetséges-e, hogy a fáraót követő személy egy arám, vagy héber származású személy legyen? A Hikszosz uralom idején (1720-1552) Alsó-Egyiptomban a fáraók nem egyiptomiak, hanem a betörő hikszoszok közül valók voltak, és a tisztviselők között is lehetett sok idegen.

Hogy a zsidók valóban tartózkodtak egy ideig Egyiptomban, ezt több tény is alátámasztja. Sok egyiptomi név található ebből az időből a Bibliában. Pl. Mózes neve is egyiptomi eredetű. A mosis szó valakinek a fiát jelenti. Pl. Ra mosis = Ra fia, Tut mosis = Tot fia. Egyiptomi nevek még: Áron, Merari, Hofni. A Biblia szerint a hébereknek téglát kellett vetniük. Két város, Pitom és Ramszesz építésében dolgoztatták őket. Egy ebből az időből származó papirusz feljegyezi: hapiruk (= héberek?) építették ezt a templomot. Ramszesz városa közel fekszik Avaris – hoz, a hikszosz fáraók fővárosához, ahol az abban az időben bevándorolt idegen népesség nagy része élt. II. Ramszesz (1290-1224) fáraó építtette Ramszesz városát. Ő lehetett tehát a zsidókat elnyomó fáraó.

A történet szerkezete

1. 37,1-4 expozíció: a testvérek és a köztük lévő gyűlölet bemutatása (hasonlít Jákob és Ézsau születésére)
2. 37,5-36 1. bonyodalom: József álma és eladása
3. 38. fej. Későbbi betoldás: Júda és menyé, Támár
4. 39-41. fej. József felemelkedése
5. 42. fej. 2. bonyodalom: testvéreit nehéz helyzet elé állítja
6. 43-45. fej. Megoldás
7. 46-47. fej. Befejezés: József mellé költözik családja

Keret a 37,1 Jákob letelepedése Kánaán földjén és a család letelepedése Egyiptom földjén (47,27).

A 37,1-4-ben megtudjuk, hogy József Ráhel gyermeke, Jákob már öreg volt, amikor József született, így különösen erős érzelmek fűzik Józsefhez. Kivételeznek vele szülei, különösen Jákob. A kivételezést mutatja, hogy neki hosszú tarka köntöst vásároltak. Az Ókorban a ruha egy ember társadalmi rangját fejezte ki. Kitüntetésként szerepel pl. akkor, amikor Józsefet a fáraó kitünteti. A tékozló fiúra, amikor hazatér, atyja a legszebb ruhát adja. Józsefnek nem kellett a testvéreivel kimennie a nyáját őrizni. Ő otthon volt az öreg Jákob mellett. Józsefről azt is megtudjuk, hogy gyakran árulkodott, minden sérelmét elmondta az apjának, amit testvérei ellene követtek el: „elvitte neki a gyalázatukat”. József egy elkényeztetett fiatalembernek látszik az elbeszélés kezdetén. A testvérei lassanként meggyűlöltek őt: „nem tudtak Józseffel egy szót sem békésen beszélni”. A történet végére (45. fej.) ez a helyzet gyökeresen megváltozik: József és a testvérei „békésen beszéltek egymással”.

Fontos szerepe van a történetben József álmainak. Aratáskor kéréje előtt meghajolnak testvérei kéréi, sőt a Nap, a Hold és a csillagok is. Valóban a testvérei majd meghajolnak előtte (a 42. fejezetben megvalósul), sőt még az apja is (43-45-ben megvalósul).

Józsefet apja elküldi testvérei után, hogy nézze meg ‘békében vannak-e’. Hogy megtalálja őket, kérdezősködni kell, a szerző ezzel is fokozza az olvasó izgalmát. József Dotain közelében talál rá a testvéreire. Dotain csak a Kr. e. II. évezredben volt lakott és ismert település. Ez is igazolja a József történet mögött húzódó hagyomány hitelességét. Dotain egy domboldalon felépült nagy település volt. A földbe ill. sziklába bevált ciszternák és gabonátárolók mind a mai napig láthatóak. A település előtt nagy sík terület van, ahol igen jól elképzelhető a Bibliában leírt jelenet: a testvérek messziről meglátják a közeledő Józsefet, és elkezdnek tanakodni, mit tegyenek vele. Ahogy közeledett, testvérei már látták, és elhatározták halálát: ’Nézzétek, ott jön az álomlátó!

Most majd meglátjuk, mi lesz az álmaiból'. Letépi róla a gyűlölt tarka köntöst, majd egy ciszternába vetik, és leülnek falatozni. Júda (más hagyomány szerint Ruben) figyelmezteti a testvéreit, hogy amit cselekszenek, égbekiáltó bűn (Kiv 21,16: rokon eladása rabszolgának). A 28. versbe a későbbi redaktor betoldja a 'midiániták' szót. A betoldásának a célja: kicsit eltompítsa a testvérek bűnét, mintha nem is ők adnák el Józsefet rabszolgának: "Kihúzták a veremből Józsefet a midiániták, és eladták az izmaelita kereskedőknek" (Ter 37,28). A történet további részében egyértelmű, hogy az eredeti elbeszélésben csak az izmaelitákról volt szó. A véres köntöst elküldik, Jákob megsiratja fiát. A kivételező, hibás szeretetből adott tarka köntös végül is József veszte lesz. (A szülők gyakran saját magukat szeretik gyermekeikben.)

A 39,1 megismétli a 37,6-ot, így világossá válik, hogy a közte lévő szöveg (Júda és Támár története) későbbi betoldás.

József Egyiptomba kerül, ahol sokat küszködik, előbb Putifár házában, majd a börtönben. A Biblia többször említi: "az Úr Józseffel volt". Megtapasztalja az idegen országban, a sok szenvedésében is, hogy Isten vele van. Valami titokzatos szándéka van mindazzal, ami vele történik. A fáraó végül kinevezi Józsefet Egyiptom második emberének, így bölcsességét Egyiptom javára tudja kamatoztatni.

Éhínség tör ki, így József testvérei eljönnek élelemért, s a helyzet megfordul: most ők vannak alárendelt pozícióban Józseffel szemben. József felismeri a testvéreit, igen keményen beszél velük (azt mondja, hogy kémek), és börtönbe zárja őket. A testvérek kétségbeesnek és beismerik: „biztosan József miatt történik velünk mindez, mert vétkeztünk ellene!” József, ahogy hallja a testvérei szavait (ők nem tudják, hogy József érti őket), elsírja magát (1.). Háromszor sírja el magát a történetben – ez az elbeszélés három csúcspontja. Meg kell magában küzdenie a szeretettel és a bosszúval. Kifaggatja a testvéreit, és megtudja, hogy azóta egy édestestvére született, Benjámín, szintén a kedves feleségtől, Ráhel-től. Megsejti, hogy apja őt is elkényezteti. Meg akarja tudni, hogy testvérei Benjámint is gyűlölik-e, mint őt gyűlölték, vagy megváltoztak. Ezért követeli, hogy hozzák el Benjámint is. Jákob nem akarja elengedni Egyiptomba Benjámint, ám az éhínség rákényszeríti. Júda megesküszik, hogy vigyáz a testvéreire (Ter 43, 8-10). József, amikor meglátja testvéreit és Benjámint (valamint megtudja, hogy apja él), ismét elsírja magát (2.). Vacsorán születési sorban ülteti le testvéreit (nem tudják, hova tenni az esetet), majd a szolgájával Benjámín zsákjába rejteti poharát. A visszafelé vezető úton a katonák elfogják őket, Benjáminnál megtalálják a poharat. Az összes testvér visszamegy vele Egyiptomba, leborulnak József előtt. Akkor Júda azt mondja Józsefnek: „Urunk, mondtuk neked, hogy van egy idős atyánk, és egy fiatal öcsénk. A bátyja meghalt, így csak ő maradt az anyjától. Ezért ő az apja kedvence... Ha most ezt is elveszítené, akin egész lelkével csügg, biztosan meghalna. Inkább itt maradok helyette én a rabszolgádnak...” József felismeri, hogy testvérei megváltoztak, megértették és megbocsátották az apjuk gyengéjét. József ismét elsírja magát (3.) és felfedi magát testvérei előtt. Azok nagyon megijednek. József itt következő monológja a történet csúcspontja és összefoglalása: Ne féljete! Nem a ti gonoszságotok juttatott engem ide. Isten küldött előre, hogy megmentsem az életeteket. József a sok kínlódása közben rájött, hogy nagyobb dologról van itt szó, mint saját sértettsége, neki ezen túl kell lépnie. A családjuknak újra egyggyé kell lennie, hogy hordozni tudják az isteni áldást, amely rájuk van bízva. A testvérek gonoszságában felismeri Isten gondoskodó szeretetét, aki azért küldte őt Egyiptomba, hogy Egyiptomon és családján segíteni tudjon (Ter 45,5-8). A történet igazi főszereplője Isten, aki megszelídíti Józsefet. A záró mondat visszaidézi az elbeszélés kezdetét: József békésen tud beszélgetni testvéreivel.